

International Review

[№ 3, 2010, жовтень]

ВІДНОСИНИ УКРАЇНА - ЄС: «Східне партнерство» у регіональному вимірі

Автори:

О. Шаповалова
А. Клименко
А. Джевіцкі
М. Гончар

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

В цьому номері квартальника публікуються результати досліджень групи міжнародних експертів стану реалізації програми Східне партнерство, зокрема, його регіонального виміру та впливу зближення з Росією на євроінтеграційний курс України і безпеку Євросоюзу. Видання квартальника здійснюється в рамках спільного проекту „Моніторинг відносин Україна-ЄС” започаткованого Регіональним представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні і Білорусії та Інститутом зовнішньої політики Дипломатичної академії України при МЗС України.

Необхідність запровадження такого проекту обумовлена потребою переосмислення ситуації, що склалась у відносинах між Україною та Європейським союзом а також формулювання нової моделі євро інтеграційної стратегії України в рамках політики сусідства.

Переосмислення стратегії реалізації євроінтеграційного курсу України потребує розробки нових підходів з впровадження європейських стандартів у різних сферах суспільного життя та наближення України до вимог членства в ЄС. Одним з таких підходів є формування стратегічного порозуміння серед політичної еліти щодо європейського напрямку розвитку України. Іншим напрямком реалізації євро інтеграційних прагнень України є досягнення ширшої обізнаності громадськості щодо стану та перспектив європейської інтеграції України. Важливим завданням є також досягнення більшої обізнаності і розуміння з боку вітчизняного бізнесу важливості європейської інтеграції України, доручення його до стратегічного мислення, щільної прив'язки України до європейського ринку та ділової культури.

Важливим сегментом реалізації завдань євроінтеграції України є регіональні аспекти інтеграції, що потребує регулярного інформування регіонів про головні події в ЄС та взаємовідносин між Україною і Європейським Союзом.

З цією метою в рамках реалізації проекту і здійснюється моніторинг відносин Україна-ЄС, їх аналіз та публікація результатів, а також їх адресне розповсюдження серед регіональних органів державної влади, іноземних дипломатичних представництв та неурядових організацій.

Зміст публікацій виражає виключно погляди авторів і не обов'язково збігається з поглядами і позиціями Інституту зовнішньої політики та Фонду Фрідріха Еберта.

ЗМІСТ

Олександра Шаповалова

Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей2

Андрій Клименко

Крим у регіональному вимірі «Східного партнерства»8

Артур Джевіцкі

Роль Польщі в реалізації регіонального виміру
“Східного партнерства”13

Михайло Гончар

Наслідки Харківських домовленостей з Росією
для реалізації євроінтеграційного курсу України20

Олександра Шаповалова,
кандидат
політичних
наук, викладач
кафедри
зовнішньої
політики та
дипломатії
Дипломатичної
академії України
при МЗС України

СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО: АСИМЕТРІЯ ОЧІКУВАНЬ І МОЖЛИВОСТЕЙ

За півтора роки, які минули з моменту офіційного започаткування Східного партнерства, відбулось поступове організаційне оформлення і функціональне наповнення даної ініціативи. Однак, вже на початковому етапі цього процесу виявились суперечності між цілями його учасників, задекларованим рівнем взаємодії та справжнім політичним і практичним змістом Східного партнерства. Очікування країн Східної Європи стосовно цього проекту, хоча і варіювались в залежності від місця європейської інтеграції в їхній зовнішній політиці, але були зосереджені переважно у політичній і геополітичній площині, тоді як підхід Європейського Союзу, попри відмінності у позиціях окремих держав-членів, був спрямований головним чином на здійснення функціональних завдань зі стабілізації східноєвропейського простору. Ця первинна асиметрія очікувань істотно вплинула на вироблення початкових параметрів Східного партнерства. В подальшому вона була ускладнена наростанням асиметрії можливостей для втілення анонсованих заходів. Ця друга асиметрія спричинена, з одного боку, ефектом глобальної економічної кризи, а з іншого, неготовністю учасників, причому як держав ЄС, так і східноєвропейських країн, витратити ресурси для впровадження проекту без гарантованих результатів. Така подвійна асиметрія очікувань і можливостей створювала атмосферу невизначеності, в якій перспективи Східного партнерства як цілісного проекту виглядали неоднозначно.

Протягом 2010 року відбулось декілька подій, які до певної міри змінили політичний контекст у Східній Європі, а з ним й умови реалізації Східного партнерства. Це стосується зміни правлячої команди в Україні та спровокованої нею модифікації зовнішньополітичного курсу України, наростання протиріч у російсько-білоруських стосунках, збереження нестабільності в Молдові та тенденції до нормалізації російсько-польських стосунків. Євросоюз, зі своєї сторони, також вдався до кроків, покликаних продемонструвати дієздатність і ефективність Східного партнерства. Так, було видано мандат на укладення угод про асоціацію з Грузією, Молдовою, Вірменією та Азербайджаном, завдяки чому усі країни Східного партнерства, окрім Білорусі, були «зрівняні» у

питанні майбутнього формату відносин з ЄС. Також було проведено низку заходів в рамках багатостороннього виміру Східного партнерства як формального, так і неформального характеру, що дозволило забезпечити належну динаміку цього проекту.

На тлі подібних зрушень виникає питання, наскільки вони впливають на функціональну та політичну спроможність Східного партнерства, і чи уможливають вони подолання або принаймні послаблення асиметрії очікувань та можливостей задля перетворення Східного партнерства на по-справжньому спільний і пріоритетний проект для всіх його учасників? Для цього необхідно проаналізувати первинну конфігурацію Східного партнерства, умови, в яких відбувалось його становлення, і які призвели до утворення вказаної асиметрії очікувань та можливостей, та значення змін, що сталися у політичному просторі Східної Європи за останній рік, для функціонування даного проекту.

Трансформація функціональної та політичної спроможності Східного партнерства в нових умовах

Потрібно визнати, що започаткування Східного партнерства, як і більшості інших зовнішньополітичних ініціатив ЄС, є результатом не стільки цілеспрямованої стратегії європейських діячів, скільки особливостей внутрішньої кон'юнктури в євроінтеграційному об'єднанні та політичних перипетій в Європі. З самого початку реалізація Східного партнерства залежала від декількох факторів: **по-перше**, політичної волі учасників до розбудови відносин з Європейським Союзом у запропонованому форматі, **по-друге**, ступеню узгодженості підходів, напрямків і завдань цього формату, **по-третє**, обсягу ресурсів, які можуть бути залучені на його просування, і по-четверте, геополітичного ефекту, який може мати становлення Східного партнерства для конфігурації європейського континенту.

З кінця 2006 року розгорнулись дискусії щодо оновлення та вдосконалення Європейської політики сусідства (ЄПС), концептуальна аморфність та функціональна незавершеність якої не дозволяла реалізувати покладені на неї завдання з стабілізації держав на східному кордоні ЄС. Часткові кроки в цьому напрямку були здійснені під час головування Німеччини

в Європейській Раді в першому півріччі 2007 року — була ухвалена доповідь про посилення ЄПС, в якій містився чіткий перелік можливих форм та шляхів просування відносин з країнами-сусідами по мірі впровадження ними відповідних реформ, а також започаткована програма Чорноморська синергія як окремий формат для розбудови регіональної співпраці. Однак, цими діями потреба в інтенсифікації східної політики ЄС не вичерпувалась. Дискусії щодо її оптимальних форм та засобів тривали. При цьому, мова йшла не про відмову від ЄПС, а про вдосконалення її структури і доповнення її такими компонентами, які б уможливили реалізацію ключової ідеї у відповідності до нових реалій в еволюції самого Європейського Союзу та політичних процесів на європейському континенті¹.

В ході цих дискусій виокремились два базові підходи до реалізації східної політики ЄС — німецький та польський². Німецький підхід ґрунтується на більш широкому охопленні східної політики ЄС, яка має включати політику щодо Росії в якості центрального компоненту і бути спрямована на становлення кооперативного порядку у Великій Європі³. Натомість польський підхід сфокусований на країнах Східної Європи і орієнтований на їх наближення до Євросоюзу в тій мірі, яка б дозволяла уникнути їх повернення до сфери впливу Росії. Конкуренція цих підходів доповнюється загальним характером дискусії з даного питання в європейському співтоваристві, а також впливом Європейської Комісії, для якої діючий механізм Європейської політики сусідства видається цілком оптимальним з огляду на ключову роль, яку відіграє ЄК у процесі її реалізації⁴.

Період головування Німеччини в Європейській Раді припав на несприятливий період у відносинах між Росією і Заходом, коли загострення, спричинене Мюнхенською промовою В. Путіна і питанням розміщення американської системи ПРО у Польщі та Чехії, істотно обмежувало можливості для реалізації німецького підходу до організації партнерства між Росією та Євросоюзом. В цих умовах Польща отримала більше можливостей для просування власного бачення східної політики ЄС. Вирішальним фактором, який «відкрив шлях» для втілення польських ініціатив, стала позиція Франції: по-перше, започаткування ініційованого Н. Саркозі Союзу для Середземномор'я створило передумови для сегментації ЄПС та становлення окремого проекту для Східної Європи, а по-друге, висунення Парижем напередодні власного головування в Європейській Раді спеціальних пропозицій щодо підвищення формату відносин ЄС з Україною, зокрема щодо остаточного визначення нової посиленої угоди як Угоди про асоціацію⁵, заклало конкретний зміст нового проекту, хоча ці пропозиції були розраховані виключно для України. На додаток, конфлікт на Кавказі у серпні 2008 року наочно довів необхідність у більшому залученні ЄС до цього простору і у доцільності становлення нового формату східної політики ЄС.

Втім, якщо формально польський підхід зрештою був покладений в основу Східного партнерства, його початковий зміст було поступово розмито в ході узгодження конфігурації майбутнього проекту. Найбільш важлива складова — визнання перспективи членства східноєвропейських держав в ЄС — була виключена з проекту, а рівень співробітництва в практичних сферах не був чітко визначений. У підсумку, головними інноваціями Східного партнерства стали, по-перше, переведення всіх шести держав Східної Європи в єдиний формат Угоди про асоціацію зі створенням поглибленої зони вільної торгівлі та, по-друге, запровадження спільних багатосторонніх механізмів співпраці секторального рівня. Як наслідок такого вихолощення сутності цього проекту, лідери багатьох центрально-європейських держав, в тому числі і Польщі, були відсутні на установчому саміті в Празі у травні 2009 року.

1 Perepelytsia H. New Eastern Partnership Instruments and Opportunities for Participating Countries // *International Review*. — July 2009. — № 2 (10). — P. 42

2 В даному випадку йдеться скоріше про загальні політичні підходи, ніж підходи до оптимальних інструментів здійснення східної політики ЄС. Стосовно останніх див. Shapovalova A. Political Implications of the Eastern Partnership for Ukraine: a Basis for Rapprochement or Deepening the Rift in Europe // *Romanian Journal of European Affairs*. — 2010. — Vol. 10, No. 3. — P. 72-73

3 Ochmann C. Die Zukunft der Östlichen Partnerschaft aus deutscher Sicht // Bertelsmann Stiftung, Mai 2010. — 12 p. http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xbcr/SID-FE209EB3-8DF2B811/bst/xcms_bst_dms_31394_31395_2.pdf

4 Mocanu O. The Eastern Partnership — a Premise for an Enhanced EU-Eastern Neighbours Cooperation Relationship // *Romanian Journal of European Affairs*. — 2009. — Vol. 9, No. 4. — P. 51.

5 Манжола В.А., Шаповалова О.І. Французькі пропозиції щодо нової угоди між Україною та Європейським Союзом: унікальний шанс чи політичний реверанс? // *International Review*. — Липень 2008. — № 2 (6). — С. 35-42.

Реакція країн, яким була адресована дана ініціатива, також виявилась поміркованою, оскільки Східне партнерство лише в обмежений спосіб відповідало їхнім євроінтеграційним пріоритетам. Для цих країн, враховуючи їхнє переважне геополітичне сприйняття європейської інтеграції⁶, важливо було отримати реальні перспективи, форми та інструменти наближення до ЄС, тоді як Східне партнерство лише анонсувало можливість наближення у майбутньому, дещо конкретизуючи, на відміну від ЄПС, його формальний механізм, але не розкривало його практичного змісту і не надавало країнам Східної Європи безпосередніх очевидних політичних переваг, яких вони прагнули у відносинах з ЄС. Властива для ЄПС асиметрія зобов'язань, за якої на країни-адресати накладався значний обсяг зобов'язань щодо внутрішнього реформування, тоді як зобов'язання Євросоюзу щодо надання посиленних форм наближення у відповідь на здійснення реформ не були чітко зафіксовані, була збережена у Східному партнерстві. ЄС продовжує висувати високі нормативні вимоги, пропонуючи у відповідь недостатньо прогресивні форми залучення до інтеграційних процесів.

Слід також відзначити, що з самого початку виявились розбіжності у розумінні сутності Східного партнерства. Якщо для ЄС воно означає всю сукупність відносин з країнами Східної Європи як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівні, то в самих цих країнах Східне партнерство розуміється скоріше як багатосторонній механізм в доповнення до двосторонніх форматів та інструментів співпраці. З цієї причини йому надається, як правило, вторинне значення, похідне від власне безпосередніх відносин з ЄС.

У своїй остаточній версії, оприлюдненій в Декларації Празького саміту, Східне партнерство постало як комплексна програма з підвищеним у порівнянні з ЄПС ступенем амбіцій і завдань, але без чіткої політичної платформи і на основі принципів, закладених у ЄПС. До того ж, його функціональне наповнення не було чітко окреслено — на етапі створення Східне партнерство являло собою своєрідне джерело ресурсного та інституційного потенціалу, формальні та інституційні рамки, в яких в подальшому мо-

жуть реалізовуватися конкретні практичні проекти, що представляють спільний інтерес для всіх його учасників. Головні напрямки діалогу, відображені у чотирьох тематичних платформах (демократія, належне урядування та стабільність; економічна інтеграція та конвергенція з секторальними політиками ЄС; енергетична безпека; та міжлюдські контакти), відповідали скоріше завданням політики Євросоюзу у Східній Європі, ніж пріоритетам країн даного простору та актуальним для нього проблемам і протиріччям. Тобто Східне партнерство «успадкувало» всі ключові недоліки та прогалини ЄПС, але завдяки підвищеному рівню амбітності дисбаланс між політичними перспективами, рівнем залучення ресурсів і обсягом співпраці ще більше посилювався. Стимулюючи більш далекосяжні очікування в східноєвропейських країнах, Східне партнерство разом з тим не містило вагомих політичних і практичних інструментів для їх задоволення.

Підвищений рівень амбітності знаходив свій вияв в тому, що на етапі ініціювання Східне партнерство презентувалося як магістральна політична ініціатива Заходу у Східній Європі, спрямована не тільки на цілеспрямоване залучення Європейського Союзу до регулювання процесів у даному просторі, але й на альтернативну структуру даного простору навколо ЄС шляхом проєкції європейських норм і правил. Саме заявка ЄС на подібну структуруючу роль у Східній Європі без координації дій з Росією викликала бурхливу реакцію з боку Москви, яка до цього не висувала заперечень проти попередніх форм східної політики Євросоюзу, але вбачала у Східному партнерстві засіб трансформації стратегічної ситуації у Східній Європі⁷.

Підходи до реалізації основних напрямків Східного партнерства після зміни влади в Україні та в Польщі

Тим не менш, практичне впровадження Східного партнерства доволі швидко продемонструвало, що подібна заявка має під собою вельми обмежені підстави. За півтора роки не було запропоновано жодного повномасштабного проєкту, який би охоплював увесь простір Схід-

6 Wolczuk K. Ukraine and its relations with the EU in the context of the European Neighbourhood Policy // Ukraine: Quo Vadis? (edited by Sabine Fischer) // EU Institute for Security Studies Chaillot Papers. — February 2008. — No. 108. — P. 106.

7 Michalski A. The Eastern Partnership: Time for an Eastern Policy of the EU? // Swedish Institute for European Policy Studies. European Policy Analysis. — December 2009. — Issue 14. — P. 10.

ної Європи загалом. Так, на стадії започаткування вважалося, що найбільший потенціал Східне партнерство може мати в енергетичному секторі та розбудові нових транспортних коридорів, адже ці сфери представляють інтерес для всіх без виключення країн-учасниць. Однак, досвід засвідчив, що енергетичні питання не можуть розглядатися без залучення Росії, до того ж в кожній з країн-учасниць різний ступінь зацікавленості в енергетичній співпраці з ЄС, тому СП не може виступати головним форумом для обговорення енергетичних питань. Як виявилось, у стратегічно важливих сферах формат Східного партнерства не є найбільш оптимальним.

Як наслідок, в якості функціонального підґрунтя Східного партнерства постали **три напрямки — вдосконалення інституційного потенціалу органів державної влади країн-партнерів, сприяння вирішенню проблем на регіональному і транскордонному рівнях та розбудова взаємодії ЄС з громадянським суспільством цих країн**. Примітним в цьому є переважно внутрішньополітична орієнтованість даних напрямків, що дедалі більше ускладнює проблему збереження цілісності Східного партнерства. Діяльність в його рамках фокусується на окремих секторальних проблемах або регіонах, які становлять пріоритет для забезпечення стабільності і керованості ситуації в тій чи іншій країні, і до того ж, не вимагають значних ресурсів. До певної міри така диверсифікація пріоритетів дозволяє окреслити своєрідну змістовну «нішу» Східного партнерства, але в умовах браку політичної платформи, зосередження уваги на другорядних (з точки зору нагальності для Східної Європи) питаннях та слабкість практичного наповнення істотно обмежують стратегічну значимість Східного партнерства, а з ним і роль Європейського Союзу у просторі Східної Європи. Це також підтверджує й пом'якшення позиції Росії щодо цього проекту аж до опосередкованого визнання можливості участі у ньому. Це означає, що Росія готова погодитись на деяке залучення ЄС у Східну Європу в разі налагодження належної координації дій з Москвою.

Паралельно з цим, зміни у загальному політичному контексті, в якому реалізується Східне партнерство, також даються взнаки в ході його впровадження. Серед них варто згадати в першу чергу зміну влади в Україні та в Польщі, а також наростання протиріч у російсько-білоруських відносинах.

Що стосується приходу нової влади в Україні, то основні інновації, пов'язані з ним, стосуються не стільки позиції щодо Східного партнерства, скільки загального підходу до просування відносин з Євросоюзом. Київ і у попередній період наголошував, що Східне партнерство становить для нього додатковий інструмент розвитку співпраці з ЄС в доповнення до механізмів двостороннього рівня. Однак, за нового уряду відбувається пріоритезація практичного виміру відносин з ЄС, яке на практиці означає, що при збереженні ключової ролі визнання перспективи членства України в ЄС, основний акцент переноситься на готовність євроінтеграційного об'єднання, *по-перше*, до запровадження конкретних інтеграційних форматів з Україною в окремих сферах та галузях, а *по-друге*, активного залучення ЄС до вирішення нагальних для України проблем, насамперед в енергетичному секторі, і виділення для цього більшого обсягу ресурсів.

Для Східного партнерства така модифікація, з одного боку, має позитивне значення, оскільки дозволяє фокусувати увагу на тих практичних форматах, які й складають зміст цього проекту, але, з іншого, ставить під сумнів нормативно орієнтований підхід, на якому базується східна політика ЄС загалом⁸. Підкреслюючи, що європейська інтеграція не є самоціллю для України, а інструментом модернізації держави, **керівництво України тим самим намагається перевести відносини з ЄС у площину звичайного торгу стосовно умов та переваг запропонованих форматів співробітництва**. Це серйозно послаблює важелі впливу Брюсселю, який з ініціюванням ЄПС будував свою політику в даному просторі за логікою асиметричної проєкції власних норм, абсолютні переваги і прогресивність яких не ставилась під сумнів.

В такому контексті Східне партнерство постає для України в якості своєрідної загальної оболонки, в рамках якої є можливості для залучення додаткових ресурсів ЄС заради вирішення завдань, що виходять за межі суто двосторонніх відносин з Євросоюзом. Паралельно з цим навколо Східного партнерства вибудовується мережа варіативних угруповань держав,

⁸ Детальніше щодо нормативного підходу ЄС див. Шаповалова О.І. Європейський Союз — Україна: межі нормативної сили // International Review. — Липень 2010. — № 2 (14). — С. 4-10.

які прагнуть більш тісного співробітництва з тих чи інших секторальних питань і потребують для цього сприяння з боку ЄС. Перш за все йдеться про зв'язки у конфігурації Польща–Литва–Білорусь–Україна, засновані навколо спільних енергетичних та інфраструктурних проектів. Подібні ситуативні об'єднання можуть надати Східному партнерству додатковий імпульс «знизу», головною умовою для чого виступає політична воля Євросоюзу до стимулювання запропонованих ініціатив.

Що стосується зміни влади у Польщі, то з обранням на посаду президента Б. Коморовського зовнішньополітичні пріоритети Польщі зазнали деякої ревізії. Так, Варшава зосередила основні зусилля на зміцненні власних позицій в Європейському Союзі шляхом демонстрації своєї здатності робити конструктивний внесок у просування інтересів євроінтеграційної спільноти на європейському континенті. Це проявилось у таких тенденціях зовнішньополітичної діяльності Польщі: по-перше, відновленні діяльності в межах Веймарського трикутника, якому надається особливий пріоритет у польській політиці, та по-друге, у частковій нормалізації відносин з Росією. Їхнім наслідком стала деяка ревізія польського підходу до східної політики ЄС та уможливлена нею координація зусиль німецької і польської дипломатії як у питаннях відносин з державами Східної Європи, так і з Росією.

Чи зможе така координація призвести до становлення нового, спільного більш збалансованого і реалістичного підходу до просування Східного партнерства, можна буде говорити лише згодом, але наразі вже кристалізуються належні передумови для цього — усвідомлення необхідності в знаходженні оптимального співвідношення між Східним партнерством і відносинами ЄС–Росія, розуміння на прикладі України, що взаємодія з країнами Східної Європи не може будуватися виключно за логікою односторонньої проекції норм ЄС.

Не є продуктивною і гола констатація первинного значення вирішення існуючих конфліктів та геополітичних протиріч у Східній Європі для її належної стабілізації та європеїзації, яка проявляється у підвищеній увазі до врегулювання придністровського конфлікту, закликах до діалогу між Росією і Грузією та наголошенні на необхідності для України знайти оптимальний баланс у відносинах між ЄС і Росією.

Регіональні проекти у Східному партнерстві

Регіональний вимір східної політики ЄС організований за горизонтальним принципом і структурований переважно за функціональною ознакою. Його базовими компонентами є масштабні секторальні програми, в рамках яких виконуються обмежені у часі та за обсягом фінансування проекти і обираються конкретні регіони для реалізації поставлених у програмах завдань. Основними напрямками, за якими здійснюються програми, є вдосконалення управління кордонами, підтримка економічного зростання і розвитку, допомога у становленні регіональних енергетичних ринків і посиленні енергетичної безпеки, сприяння розвитку малого та середнього бізнесу, розбудова транспортної інфраструктури, поліпшення екологічної ситуації, регулювання міграції та активізація культурних і освітніх обмінів. При цьому більшість регіональних проектів ЄС у Східній Європі започатковані ще в рамках Європейської політики сусідства і фінансуються з Інструменту ЄПС, а також існує низка програм, які здійснюються урядами держав-членів ЄС у двосторонній чи багатосторонній конфігурації, тому Східне партнерство, очевидно, буде мати компліментарний характер і фокусуватися на декількох пріоритетних сферах та регіонах в доповнення до діючих ініціатив.

Сьогодні дійсно існує потреба у переведенні регіонального виміру Східного партнерства на більш систематичну основу з чітким визначенням його завдань та бажаного політичного і практичного ефекту, оскільки діючий механізм видається доволі нерівномірним та фрагментарним, орієнтованим на короткострокові проекти і обмежений ступінь залучення до вирішення регіональних проблем, недостатньо наділеним належними інструментами координації (як на рівні ЄС, так і на рівні країн-партнерів) та зосередженим на проблемах, які не завжди є найбільш нагальними для обраних регіонів.

Ще однією складовою регіональної політики, яка потребує посилення, є взаємодія органів ЄС з місцевими органами влади та громадськими організаціями не тільки в ході виконання окремих проектів, але й в процесі формування їх засад, цілей та графіку виконання. Зрозуміло, що в багатьох східноєвропейських країнах місцевим органам влади часто бракує необхідних навичок для співпраці з ЄС, а сектор громадських

організацій є недостатньо розвиненим, однак, досягнення бажаних результатів регіональних програм неможливе без налагодження ефективних моделей такої взаємодії.

На даному етапі відбувається формування регіонального виміру Східного партнерства, підґрунтям якого виступають головним чином його флагманські ініціативи. Вже на даному етапі можна виокремити декілька особливостей, які свідчать про деякі зміни у підході Євросоюзу до здійснення регіональної політики у східному сусідстві. **По-перше**, починають виокремлюватися конкретні географічні пріоритети на додаток до існуючих функціональних напрямків. Традиційно ЄС приділяє головну увагу прикордонним регіонам та регіонам зі складним соціально-економічним чи екологічним становищем, однак, як можна побачити, дедалі більшої ваги у політиці ЄС набуває критерій політичної ситуації в регіоні. **По-друге**, відбувається вироблення більш комплексної та політично обумовленої моделі регіонального виміру, яка враховує не лише власне поточний стан розвитку того чи іншого регіону, але і його значення для розбудови та підтримання міжнародних інфраструктурних мереж, а також історичну, культурну і світоглядну специфіку. І **по-третє**, у Східному партнерстві регіональний вимір має помітну спрямованість на співробітництво з громадянським суспільством країн-партнерів, зокрема шляхом стимулювання наукових, освітніх і культурних обмінів, інтенсифікації взаємодії із засобами масової інформації, неурядовими організаціями, фондами, організації спільних громадських заходів тощо. Це створює ширше підґрунтя для досягнення цілей політики ЄС, сприяючи зростанню мотивації громадян до участі в європейській інтеграції і до впровадження європейських стандартів.

Одним з проявів формування такого підходу став візит 16 липня цього року до України єврокомісару з питань регіональної політики Йоганнеса Гана, який зустрівся з прем'єр-міністром України М. Азаровим, міністром регіонального будівництва та розвитку В. Яцубою та іншими українськими посадовцями. В ході прес-конференції він заявив, що регіональному виміру надається значний пріоритет у відносинах між Україною та ЄС, і що ЄС готовий протягом 2011-2013 років надати Україні в рамках програми Східного партнерства 10 млн. євро для сприяння реалізації регіональної політики України, насамперед для розбудови соціальної та туристичної інфраструктури на кримському півострові.

Висновки

Отже, як можна побачити, події останніх місяців суттєво вплинули на умови реалізації Східного партнерства, дедалі посиливши властиву для нього асиметрію очікувань і можливостей. Внаслідок цього Європейський Союз постав перед нагальною потребою у подальшому вдосконаленні цього вектору його зовнішньої політики.

В цьому плані слід відзначити, що за своїми структурними параметрами Східне партнерство покликане виконувати дві ключові функції — забезпечувати міцну «прив'язку» країн Східної Європи до ЄС та слугувати майданчиком для становлення кооперативних зв'язків між ЄС та Росією щодо регулювання процесів у даному просторі. Причому, фокусування зусиль на одній з цих функцій за рахунок іншої неминуче призводитиме до кризових явищ, або до втрати значимості цього проекту. У своєму нинішньому вигляді Східне партнерство не наділене оптимальними механізмами для виконання вказаних функцій. Причинами цього є, по-перше, іманентна обмеженість нормативного підходу Євросоюзу, по-друге, недостатній рівень залучення ЄС до вирішення актуальних для Східної Європи проблем, і по-третє, брак чіткої кореляції в східній політиці Євросоюзу між такими її напрямками як Східне партнерство і відносини з Росією.

Цементування європейської орієнтації країн Східної Європи за допомогою Східного партнерства може мати місце лише за двох передумов: по-перше, якщо воно відкриє шлях до безпосереднього залучення Євросоюзу до регулювання політичних та економічних процесів в Україні, до збільшення ресурсів, які готовий виділяти ЄС для стимулювання розвитку української держави і до зростання відповідальності ЄС за підтримання стабільності у Східній Європі загалом; і по-друге, якщо ЄС вдасться запобігти сценарію, за яких підвищення залучення його в українські справи провокуватиме негативну реакцію російського керівництва, а відповідно і посилюватиме тиск на українську владу. На даному етапі підстав констатувати втілення цих передумов небагато. Найбільш амбітна перспектива, яка пропонується в Угоді про асоціацію у плані зближення з євроінтеграційним об'єднанням наразі, це обмежений вихід на ринок ЄС,

який сам по собі ще не створює нерозривних зв'язків і не гарантує остаточного закріплення євроінтеграційної орієнтації східноєвропейських держав.

Співвідношення впливу Європейського Союзу і Росії у Східній Європі дозволяє констатувати високий ступінь вразливості існуючого балансу за відсутності ефективних спільних механізмів регулювання і координації дій. Хоча ЄС має у своєму розпорядженні більший широкий і дієвий арсенал важелів впливу у даному просторі, йому бракує цілісної стратегії застосування своїх важелів⁹. Росія ж практично не має можливостей запобігти чи перешкодити просуванню ЄС у Східній Європі, але при цьому намагається утримати нинішній статус-кво, тому болісно реагує на будь-які ознаки його порушення¹⁰.

За таких обставин політика Європейського Союзу перетворюється на головний фактор ефективності Східного партнерства. Вона наразі залежить від того, наскільки ЄС буде здатний подолати внутрішні розбіжності відносно принципів власної східної політики, виробити цілісну дієву і збалансовану стратегію у відносинах з країнами Східної Європи, з одного боку, та з Росією — з іншого, та адаптувавши принципи і механізми залучення країн-партнерів до європейського простору відповідно до їх реальних потреб і викликів.

Приклад України в цьому контексті вельми показовий. Ускладнення переговорного процесу з новою українською владою, як виявилось, не можна подолати виключно шляхом збільшення тиску на неї. Натомість збереження України в «орбіті» ЄС напряду залежить від сприяння у вирішенні ключових проблем української держави, насамперед в енергетичній сфері, а також від готовності до поступового впровадження принаймні тих обмежених форматів наближення України до ЄС у практичних сферах, які запропоновані в рамках Східного партнерства.

Тобто, якщо відбудеться зростання політичних і функціональних можливостей, які надає Східне партнерство, і якщо ЄС піде назустріч у наданні обмежених форматів інтеграції, асиметрія взаємних очікувань

автоматично знизиться, а гострота навколо перспективи членства буде послаблена. Це означає, що без належного переосмислення політичної конфігурації, базових підходів, напрямків докладання зусиль та практичних інструментів, Східне партнерство як цілісний проект скоріше за все буде рутинізовано у бюрократичних процедурах і формальних кроках, обсяг і значення яких не відповідатимуть покладеним на нього завданням.

КРИМ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ «СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА»

Нове стрімке входження Криму у 2008 році в перше коло інтересів Європи, на жаль, як і в 1853-му, теж прямо пов'язане з війною — російсько-грузинською, що розпочалась в ніч з 7 на 8 серпня 2008 року. Однак цього разу інтерес Європи, схоже, може дати Криму шанс. Втім, чимало шансів Крим уже розгубив?

Крим як пілотний проект для нової політики ЄС відносно України

5 серпня 2010 року посол Євросоюзу в Україні Жозе Мануель Пінту Тейшейра зустрівся в Сімферополі із прем'єр-міністром Криму Василем Джарти й обговорив плани реалізації в Криму пілотного проекту співробітництва України з ЄС у рамках програми “Східне партнерство”. “Крим для нас вже є пілотним проектом на додаток до програми “Східне партнерство”, хоча в Брюсселі ще обговорюється, як саме буде реалізовуватися ця програма в Криму. Крим — це єдиний регіон України, що відповідає низці критеріїв Євросоюзу, це місце, де регіональний підхід до розвитку можна успішно застосувати й отримувати позитивний результат. Раніше ми працювали в Криму по окремих напрямках і будемо продовжувати реалізовувати ці проекти, але тепер ми зможемо почати складати ці шматочки мозаїки воєдино й

11 КЛИМЕНКО Андрій Васильович — інвестиційний консультант, автор низки праць зі стратегічного розвитку Криму й Севастополя, головний редактор Інтернет-видання “Велика Ялта News — портал нового Ялтинського світу” (<http://www.bigyalta.com.ua>) і “Чорноморські новини -BlackSeaNews” (<http://www.blackseanews.net>), член Національного союзу журналістів України. В 2007-2009 — радник глави Севастопольської міської державної адміністрації зі стратегічного розвитку, член робочої групи Кабінету Міністрів України з розвитку Севастополя, з 2010 — член координаційної ради зі стратегічного розвитку АР Крим.

9 Sherr J. Russia: managing contradictions // America and a Changed World: A Question of Leadership. — London: Wiley Interscience, 2010. — P. 175.

10 Zagorski A. Russia and the shared neighbourhood // What Russia sees. — EU ISS Chailot Papers. — 2005. — No. 74. — P. 72.

**Андрій
Клименко**
голова ради
Таврійського
інституту
регіонального
розвитку,
заслужений
економіст
АР Крим.¹¹

працювати системно”, — сказав посол ЄС.

При сприянні ЄС у Криму буде працювати, зокрема, програма сприяння розвитку туризму й програма розвитку соціальної інфраструктури в найменш соціально розвинутих населених пунктах Криму.

Тейшейра відзначив, що нарада з питань економічного розвитку Криму, яку провів Віктор Янукович, стала для Євросоюзу “серйозним сигналом”, що стимулює ЄС “до продовження, поглиблення співробітництва”. “Ми не можемо вирішувати питання інвестиційної політики, це входить у повноваження окремих держав-членів Євросоюзу. Але я буду зустрічатися з послами країн Євросоюзу в Україні і пропонувати їм просувати Крим серед своїх економічних операторів. Пора спонукати європейських інвесторів їхати в Крим, знайомитися із ситуацією”, — підкреслив європейський дипломат, додавши, що постарається найближчим часом організувати візит у Крим групи послів країн ЄС. Він також повідомив, що має намір організувати зустріч керівництва Криму з єврокомісаром з питань розширення й політики добросусідства Штефаном Фюле, який планує відвідати Крим восени 2010 року.

Василь Джарти запропонував структурам Євросоюзу брати участь у розробці стратегії розвитку Криму до 2020 року. “Ми чекаємо від вас пропозицій, реальної участі в підготовці цього важливого, доленосного для Криму документу”, — сказав глава уряду автономії. Голова кримського уряду також повідомив, що виконавча влада автономії спробує узагальнити досвід розвитку держав Причорномор’я на міжнародному економічному форумі, який планується провести восени в Криму. “Ми зможемо обмінятися досвідом розвитку всіх країн Чорноморського регіону й спробуємо взяти для Криму найкраще, саме цікаве”, — сказав Василь Джарти¹².

Ця велика цитата в концентрованому виді увібрала в себе підсумки рівно двох років (з 8 серпня 2008 року) протягом яких Крим знову стрімко ввійшов в “Європейський вимір”. Знову — тому що вперше (якщо, звичайно, не заглиблюватися в історію) він так само стрімко опинився в цьому вимірі в 1853 році, у зв’язку із Кримською війною, яка стала реакцією Європи

на давню мрію Російської імперії про експансію до Чорноморських проток і на Балкани. Крим був і залишається природним плацдармом такої геополітичної експансії.

Геополітичний чинник в формуванні кримського проекту “Східного партнерства”

Нове входження Криму в коло інтересів Європи теж пов’язане з війною — російсько-грузинським конфліктом, що почався в ніч із 7 на 8 серпня 2008 року. Відверто кажучи, відомий європейський проект “Східне партнерство” з’явився за два з половиною місяці до початку цієї війни. Він був уперше презентований Польщею при участі Швейцарії на Раді ЄС по зовнішнім зносинам 26 травня 2008 року. Однак, тоді в її українському розділі не було явного акценту на Крим.

В один із серпневих днів 2008-го року, приблизно через два з половиною тижні після початку російсько-грузинської війни, увесь світ за кілька годин облетіла фраза французького міністра закордонних справ Б. Кушнера: “Наступним буде Крим...”. Некерована ланцюгова реакція заголовків миттєво перекинулася з інформаційних сайтів в Інтернет на телеекрани й зовсім старомодні газетні смуги в Європі й світі. Вона почалася, якщо бути точним, з ось цього висловлення міністра закордонних справ Франції Бернара Кушнера 27 серпня 2008 року в інтерв’ю радіостанції “Європа-1”: “Можна припустити, що Росія визначила собі й інші об’єкти. Це, наприклад, Крим, Україна, Молдавія. Я хочу вам нагадати, що всі ці конфлікти існують уже давно”.¹³

Але насправді, аж ніяк не Кушнер перший озвучив подібні прогнози. По гарячих слідах і, набагато раніше, це зробили інші. Уже 10 серпня 2008 року колишній посол США в ООН Ричард Холбрук в інтерв’ю CNN сказав, що наступною метою для Росії буде Україна¹⁴. 19 серпня 2008 року лондонська “Financial Times” у своїй редакційній статті написала: “Ясний сигнал для Грузії й інших прозахідних колишніх радянських республік, як України, і для НАТО — Росія може поводитися, як їй завгодно у своєму “ближньому зарубіжжі”. Вона має перева-

12 Бізнесменам Євросоюзу настав час їхати в Крим, вважає посол ЄС. Офіційний сайт Ради міністрів Автономної республіки Крим. <http://www.ark.gov.ua/blog/2010/08/05/schitaet-posol-es/>

13 Російська редакція RFI. Позиційні бої на дипломатичному фронті. http://www.rfi.fr/acturu/articles/104/article_1140.asp

14 Колишній посол США в ООН вважає, що Росія спровокувала Грузію й наступною буде Україна. <http://newsru.com/world/11aug2008/hollbrooke.html>

жаючи військову силу й готова використовувати її. Наступною метою цілком може бути український Крим, де російськомовне населення можна легко схилити до прагнення відділитися.”¹⁵. 20 серпня 2008 року та ж “Financial Times” привела думки ринкових аналітиків: “У міру того, як конфлікт затягувався, незговірливість росіян приводила багатьох інвесторів до думки, що Україна буде наступною в їх розстрільному списку, тому, що вона володіє ключовим стратегічним активом у вигляді Криму, де базується російський Чорноморський флот”¹⁶.

Аналізуючи ситуацію, що склалася після російсько-грузинської війни в Чорноморському регіоні, відомий американський політолог, директор програми досліджень Росії American Enterprise Institute Леон Арон стверджував: “Якщо Росія заплатить малу ціну, або не заплатить ніякої — а так воно, схоже, і буде — наступною перспективною метою стане Україна. Зрозуміло, не вся, а тільки Кримський півострів, територія, населена російськими й російськомовними людьми, місце базування Чорноморського флоту. В 1997 році Борис Єльцин поступився Кримом. Це була прекрасна жертва з метою зберегти мир на пострадянському просторі. Але, як і у всьому іншому, цьому рішенню даний зворотний хід. Уже звучить наполегливий барабанний бій в державній російській пресі і в Думі про те, що не тільки не треба звільняти Севастополь після закінчення терміну оренди в 2017 році, але й весь Крим цілком варто повернути й приєднати до Росії...”¹⁷.

25 серпня 2008 року лондонська газета The Times у зв’язку з промовою Президента України на військовому параді з нагоди Дня Незалежності України відзначала: “Київ побоюється, що Кремль розпалить сепаратистські настрої в про-російському регіоні Криму, щоб зірвати її вступ [у НАТО], точно так само, як він розпалив напругу у регіонах, що відкололися від Грузії — Абхазії й Південної Осетії.”¹⁸.

15 A bully's deserts (англ.). Financial Times (19 серпня 2008). http://www.ft.com/cms/s/0/31d13c40-6d52-11dd-857b-0000779fd18c,dwp_uuid=7ee6a12e-7d74-11dc-9f47-0000779fd2ac.html

16 Investors fear Kiev is next on Kremlin list (англ.). Financial Times (20 серпня 2008). http://ft.onet.pl/0,13788,investors_fear_kiev_is_next_on_kremlin_list,artykul_ft.html

17 “Радіо Свобода”, Чому західна преса піддалася на російську пропаганду про причини війни (<http://www.svobodanews.ru/content/transcript/461962.html>).

18 Nato membership vital to our security, says Ukraine's President Yushchenko (англ.). Times (25 серпня 2008). <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/europe/>

Слідом за цими оцінками пішла ціла низка подій, що вказують на інтенсифікацію дій Заходу й України, які прямо або дотично, стосуються Криму. Так, вже 9 вересня 2008 року в Парижі відбувся саміт Україна–ЄС, на якому Євросоюз вперше офіційно визнав європейські устремління України, а також констатував, що “Україна є європейською країною”. Було оголошено, що Україна і Європейський Союз домовилися про укладення в 2009 році нової посиленої угоди на принципах асоціації України. За повідомленнями ЗМІ в кулуарах Єврокомісії в дні грузинсько-російської війни ходила фраза, приписувана Саркозі: “Треба швидше приймати Східне партнерство, поки вони не прикінчили один одного остаточно”¹⁹. 7 травня 2009 року на Празькому саміті ЄС була офіційно прийнята програма Східного партнерства.

21 квітня 2010 року російська й українська сторони підписують “Харківські угоди” про продовження базування Чорноморського флоту Росії в Криму на 25 років з 2017 року, тобто до 2042-го року. 27 квітня 2010 року ці угоди одночасно ратифікуються парламентами обох країн.

9 липня 2010 року президент України Віктор Янукович на зустрічі із президентом Європейської Ради Херманом ван Ромпеем ініціював заснування й реалізацію пілотного проекту розвитку Криму в рамках розширення співробітництва по програмі Європейського Союзу “Східне партнерство”. І, нарешті, всього через тиждень, 16 липня 2010 року, посол ЄС в Україні Жозе Мануель Пінту Тейшейра, який супроводжував комісара Єврокомісії з питань регіональної політики Йоханнеса Хана, під час зустрічі із прем’єр-міністром України Миколою Азаровим, заявляє, що в Євросоюзі згодні із пропозицією президента Віктора Януковича розглядати співробітництво в кримському регіоні як пілотний проект програми “Східне партнерство”. Тейшейра також уточнив, що до реалізації кримського проекту, який у Євросоюзі вважають дуже важливим, на той період уже залучені 13 країн ЄС. Зіставлення цих подій наштовхує на декілька висновків.

article4602509.ece

19 Східне партнерство — Чорноморська дружба: 1:0 на користь України і її друзів. УНІАН. <http://www.unian.net/rus/news/news-314451.html>

По-перше, як сказано вище, новий європейський погляд на Крим, що втілюється в пілотному проєкті “Об’єднана Кримська Ініціатива” “Східного партнерства” став наслідком військового конфлікту в Чорноморському регіоні й прогнозу про його поширення на Крим.

По-друге, і про це сказано ще не було, два вищих керівники України з яких-то мотивів наполегливо пропонували ЄС сконцентруватися, в першу чергу, саме на Кримі.

По-третє, європейська бюрократична машина, яка давно славиться своєю незграбністю й запізнюванням через необхідність досягати попереднього консенсусу з усіма 27 країнами, у цьому випадку виявила чудеса швидкості. Це тим більше вражає, якщо відзначити, що європейські структури (за винятком добре відомої на півострові ОБСЄ та її програм) не занадто активно працювали в Криму. У всякому разі, на півострові, поряд з ОБСЄ, більше помітні були, у першу чергу, програми ООН і США.

По-четверте, посол Тейшейра відзначив, що нарада з питань економічного розвитку Криму, яку провів Віктор Янукович, стала для Євросоюзу “серйозним сигналом”, що стимулює ЄС “до продовження, поглибленню співробітництва”. Подібне висловлення саме по собі дозволяє зробити висновок про надзвичайно високий рівень серйозності, з яким ЄС ставиться сьогодні до кримської проблематики.

По-п’яте, у Євросоюзі (ті, кому належно) прекрасно орієнтуються в проблемах Криму, півострівних особливостях, настроях і людях. Там не можуть не розуміти, що демонстраційний ефект від успіху програми “Східне партнерство” у Криму (рівно, як і від провалу) у традиційно російському регіоні України багато чого вартий...

Крим і Севастополь: зсув пріоритетів у “Східному партнерстві”

Крим у якості пілотного регіону програми ЄС “Східне партнерство” — це друга серйозна спроба ЄС виступити в ролі чорноморського гравця “на своєму полі”.

Зовнішньополітична гра, особливо на новому полі, вимагає більш глибокого занурення в суть проблем — розуміння не тільки національних і регіональних, але й мікрорегіональних особливостей (яке передбачає глибоке знання не тільки статистики, але й, наприклад,

суб’єктивних факторів — зокрема, особистісних якостей регіональних лідерів...). Аналіз не настільки помітних на перший погляд, але не менш важливих подій і процесів на регіональному рівні, що відбувалися в 2008-2010 роках у координатах “ЄС-Автономна Республіка Крим” і “ЄС-Севастополь”, дозволяє припустити, що в структурах ЄС таким знанням володіють.

Як не дивно, після драматичних подій серпня 2008-го року пов’язаних з війною на Кавказі, 2009-й рік став для ЄС роком “севастопольських ілюзій”. Але з весни 2010 року “севастопольські ілюзії” різко змінилися “кримськими надіями”. Навіть не вікно, а невелика “квартирка можливостей” що ледь відкрилася для Севастополя, тепер майже остаточно зачинена, залишивши йому як втішливий приз Чорноморський флот до 2042 року й генеральне консульство Польщі з цієї осені. Крим же одержав другий за 20 років шанс зробити рішучий крок до реструктуризації й модернізації економіки із залученням європейських інвестицій. Севастополь же втратив перший. Чому так трапилось?

За кілька днів до настання нового року, 26 грудня 2008-го року, президент України Віктор Ющенко підписав указ № 1204/2008 “Про додаткові заходи соціально-економічного розвитку міста Севастополя”. Мова йшла про підтримку ініціативи Севастопольської адміністрації з розробки закону, спрямованого на залучення в Севастополь іноземних інвестицій в умовах неминучого скорочення ролі військово-морської складової у міській економіці (навіть без урахування виведення Чорноморського флоту Росії після 2017 року, а в силу тенденцій технологічного розвитку військово-морських озброєнь). Зовні нічим не примітний технічний указ базувався на ґрунтовній концепції стратегічного розвитку Севастополя під назвою “Стратегія Севастополя: усвідомлення місії. Севастополь — місто відкритої економіки й Чорноморського співробітництва”. Ця стратегія, у свою чергу, будувалася навколо нової амбітної місії Севастополя як “столиці Чорного моря”.

Ідеологія проєкту пропонувала механізм балансування політичних ризиків у Чорноморському регіоні шляхом формування інвестиційного балансу Севастополя за рахунок залучення українських, російських, європейських, американських і турецьких інвестицій одночасно. Спрямований у дипломатичні місії й структури ЄС, Росії й США, цей проєкт (на той час схвале-

ний президентом України) викликав, без перебільшення, величезний інтерес. Звичайно, була присутня й велика частка обережності та скепсису, викликаних, у першу чергу тим, що проект був запропонований в умовах першого року світової кризи.

Проте, протягом 2009 року в Севастополі з ґрунтовними робочими візитами побували посли Єврокомісії, Ватикану, Італії, Великобританії, Німеччини, Фінляндії, Чехії, Туреччини, США (з розширеною делегацією), координатор проєктів ОБСЄ в Україні, глави директоратів Єврокомісії та інші. Другу хвилю делегацій (і це вже давало деякі надії) склали ділові кола — міжнародний торговельний клуб, місія американських компаній, делегації економічних місій, різних фондів і груп інвесторів і т.д. і т.п. У другій половині 2009 року стали вимальовуватися контури найбільших інвестиційних проєктів. Але, у зв'язку з наближенням президентських виборів в Україні, у цьому процесі до кінця 2009 наступила зрозуміла для українських реалій пауза.

На цьому тлі, кінець 2008-го й 2009-й роки в Криму в сенсі зовнішніх зв'язків виглядали абсолютно провальними, оскільки керівники Криму (А. Гриценко й В. Плакида) у цей час не пропонували ніяких нових ідей, і не демонстрували масштабності мислення, відповідно, не викликали інтересу з боку європейських структур. В результаті, на відміну від Севастополя, де посли країн ЄС активно обговорювали інвестиційні перспективи, у Криму протягом 2008-2009 років активність ЄС зводилась переважно до діяльності країн “Вишеградської четвірки” з відкриття почесних консульств і обговорення попереднього етапу реалізації проєкту етнографічного села.

Паралельно із цим, починаючи із серпня 2008 року, безпосередньо після завершення “гарячої фази” кавказької війни, у Криму побували багато десятків експертів різноманітних європейських, американських і міжнародних фондів, другорядні особи з дипломатичних місій з приватними візитами. Вони активно намагалися зрозуміти вірогідність дестабілізації ситуації в Криму, настрої людей, ступінь політичних ризиків. Для цього вони зустрічались не з посадовими особами, а з журналістами, експертами, вченими, структурами громадянського суспільства.

У 2010 році, після президентських виборів і Харківських угод, ситуація з активністю євро-

пейських країн у Севастополі й Криму на очах змінилася кардинальним чином. Збільшується кількість візитів в АР Крим, а інтерес до Севастополя, навпаки, згасає. При цьому, характер візитів європейських дипломатів у Крим стає набагато більш конкретним, ніж у попередні роки. Так 19 лютого, в рамках двостороннього діалогу з підготовки меморандуму про міжрегіональне співробітництво між АР Крим і Шотландією та ініціативи ЄС “Східне партнерство” і її пілотного проєкту “Об'єднана Кримська Ініціатива”, Крим відвідала делегація Шотландії²⁰.

У березні 2010 року міняється керівництво АР Крим. У Криму починається формування амбітної стратегії розвитку, заснованої на досягненні в перспективі інвестиційного лідерства в Чорноморському регіоні. Уряд Швеції разом з Європейським банком реконструкції та розвитку запланувало допомогти побудувати в Криму сучасний промисловий комплекс з очищення стічних вод і утилізації сміття²¹. Представники посольств Вишеградської четвірки (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) оголосили про створення етнографічного села під відкритим небом “Кримський світ”, де будуть презентуватися культури народів Криму²². 22 квітня посол Угорщини був присутній на відкритті прямого авіарейсу Будапешт–Сімферополь²³.

20 травня 2010 року делегація ЄС у складі посла Єврокомісії, послів Франції, Угорщини, Польщі, Фінляндії, заступника посла Іспанія, радника-посланника Чехії, керівника політичного відділу посольства Великобританії, 1-го секретаря посольства Нідерландів, заступника посла Австрії представили програму “Східне партнерство”. Аналогічна презентація в тому ж складі в цей же день проводилась в Севастополі. Але, якщо в Криму вона стає складовою цілісної мозаїки, то в Севастополі виглядає самотньо, на тлі поодиноких візитів з відкриття генерального консульства Польщі та візиту посла Німеччини.

В рамках кримського проєкту Східного партнерства амбітні плани має Литва. Серед них: відкриття візового центр Литовської Республіки в Криму, участь Криму в спільному проєкті за-

20 <http://old.crimea-portal.gov.ua/index.php?v=1&tek=1&art=17749>

21 <http://old.crimea-portal.gov.ua/index.php?v=1&tek=1&art=18023>

22 <http://old.crimea-portal.gov.ua/index.php?v=1&tek=1&art=18111>

23 <http://old.crimea-portal.gov.ua/index.php?v=1&tek=1&art=18117>

лізниць Литви, України й Білорусі, портів Клайпеда, Іллічевськ і Одеса — поїзд комбінованого транспорту “Вікінг”. Планується розширити проєкт “Поїзд “Вікінг” за участю турецької компанії шляхом створення спільного консорціуму “Чорне море”, що буде продовжувати перечення вантажів з Іллічівська далі по суходолу.

У червні 2010 року торгівельний радник посольства США представив готовий проєкт по будівництву сміттєпереробного заводу в Сімферополі. Американські інвестори готові вкладати гроші в “значимі й довготривалі проєкти”: сільське господарство й туризм у Криму [25]. Норвегія готова надати проєкти розміщення вітроелектростанції на встановлених в морі платформах²⁴.

Очевидно, що причина різкого переносу акцентів ЄС на Кримському півострові з розвитку Севастополя на розвиток Криму криється не стільки в об’єктивних факторах (таких, як Харківська угода про ЧФ РФ), скільки в суб’єктивних, таких, наприклад, як здатність регіонів для початку адекватно говорити про свої проблеми і про майбутній розвиток професійною мовою.

Севастополь змінив (підкреслимо — навіть не дії, а тільки слова) лексику розвитку на лексику паразитування на флоті. У Криму замість невиразного бурмотання ні про що, з’явилися слова й думки, зрозумілі для ЄС. Як виявилось, у структурах ЄС уважно слухають і вміють читати поміж рядків...

* * *

Зрозуміло, висновки автора — усього лише гіпотеза, і насправді все може бути значно складнішим, або набагато простішим. Але справа дослідників — пропонувати гіпотези й обґрунтовувати їх. Справа політиків — прислухатися до них чи ні. Право читачів — робити власні висновки.

РОЛЬ ПОЛЬЩІ В РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО ВИМІРУ “СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА”

Аналіз установок і цілей Програми “Східне партнерство” Європейського Союзу (СП), особливо в контексті розуміння основ концепції, що просувається польською владою, вимагає розгляду її в декількох площинах, обумовлених багатьма процесами, що відбуваються не тільки на європейському континенті в цілому, а й у самій Польщі. Сама участь Варшави в підготовці й реалізації СП обумовлена двома обставинами. У зовнішньому вимірі вона залежить від динаміки змін на міжнародній сцені а також, дискусії про майбутнє розширення ЄС, що тлумачиться, насамперед, як політичний процес, який потребує нових форм активізації східної політики ЄС, які хоча би частково відповідали постулатам держав Східної Європи й Північного Кавказу в області інтеграції і співробітництва з Євросоюзом. У внутрішньому вимірі, вирішальний вплив на позицію Варшави чинить пошук нової ролі Польщі в ЄС, особливо в контексті змін у його функціонуванні, обумовлених Лісабонським договором, і “раціоналізацією” східної політики Польщі як наслідок розробки нових основ зовнішньої політики держави²⁵.

Стратегія Польщі в реалізації Східного партнерства

Перед Польщею як ініціатором і головним розробником програми “Східне партнерство”, найближчим часом постає кілька ключових проблем, розв’язання яких вплине на динаміку реалізації самої Програми. Їх можна сформулювати у такий спосіб:

1. досягнення розуміння сутності проєкту державами-членами Програми;
2. виділення фінансових аспектів як головного критерію оцінки обґрунтованості реалізації проєкту і єдиної “додаткової вартості”;
3. збереження постійної зацікавленості проєктом держав ЄС і країн-учасниць проєкту (т. зв. СП-6);

²⁵ У схематичному поданні, це особливо помітно по зсуві “центра ваги” у сприйнятті східної політики в контексті членства Польщі в Європейському Союзі. Цей поворот можна представити як відхід від концепції “чим сильніше Польща на Сході, тим більше значима вона в ЄС”, на користь установки “чим сильніше Польща в ЄС, тим більше значима вона на Сході”.

*Артур
Джевіцкі,
Інститут
Міжнародних
досліджень
Вроцлавського
Університету;
Фонд “Форум
Східної
Політики”.
Польща*

4. обмеження на даному етапі сфери й темпів формування в рамках Програми, членства “двох швидкостей” і протидія вибіркового характеру участі різних країн в Програмі;
5. запобігання перетворенню проекту з урядового у винятково форум суспільного співробітництва.

У цьому контексті, одним з найважливіших завдань, яке стоїть перед засновниками проекту, є ознайомлення його адресатів із метою й завданнями Східного партнерства. У цьому випадку мова йде, насамперед, про переконання держав-учасниць у його ефективності як системного, розрахованого на багато років проекту. Його головною метою не є створення разових, або тимчасових механізмів, або концепцій, що представляють собою кумуляцію політичних рішень, спрямованих на розширення ЄС, а прагнення до формування бази й багатопланового механізму, поліпшення й поглиблення двостороннього й багатостороннього співробітництва між ЄС і країнами-учасниками Партнерства. Отже, сенс Програми полягає в діяльності держав-учасниць, спрямованій на їхню модернізацію. У даному аспекті метою програми може бути тільки підтримка певних політичних рішень, а не їхнє заміщення. Це означає, що участь у Східному партнерстві безпосередньо не надає перспективи майбутнього членства даної держави в ЄС, але також, як було у випадку України, не є й альтернативою повної інтеграції з Євросоюзом²⁶. Тому роз’яснення кожній із країн-учасниць головної мети Програми й розуміння нею своєї участі в ній на певних умовах є підставою успіху в її реалізації.

Розуміння й прийняття системного характеру Програми, без сумніву, дозволить обмежити фінансові очікування держав, що беруть участь у проекті. Для цього необхідно не тільки ознайомити адресатів проекту із принципами функціонування механізмів фінансування ЄС, а й визначити “додаткову вартість” Східного партнерства, що виходить за рамки фінансових питань, а в деяких випадках — навіть відсуває їх на задній план дискусії.

Значна критика і незрозуміння лунає на адресу обсягів фінансових засобів, призначених на реалізацію Східного Партнерства (600 млн. євро) і повільного процесу фінансування його окремих проектів. Якщо й можна погодитися із сумнівами із приводу розмірів суми, передбаченої на реалізацію Східного партнерства на 2010–2013 роки (хоча це здебільшого кошти, виділені з бюджету ЄС спеціально для Програми, а не перенесені з інших проектів, як це мало місце у випадку заснування “Середземноморського партнерства”, то важко сприйняти претензії із приводу того, що гроші Євросоюзу витрачалися відповідно до принципів, установлених самим ЄС. Варто пам’ятати, що сам процес виділення певного фінансового траншу, незалежно від його реального розміру, займає від півтора до двох років, від дня ухвалення рішення. Це пояснюється високим рівнем складності й багатоаспектності кожної зі сфер, охоплених дією Партнерства, які вимагають довгострокової підготовки. Тут можна згадати, насамперед, про програми підтримки реформ і підтримки політики когерентності.

Приймаючи до уваги нинішню фінансову кризу, не слід припускати, що у зв’язку з переговорами по бюджету ЄС на 2014–2020 роки, розмір сум, що передбачаються безпосередньо на реалізацію Східного партнерства, може піддатися змінам. Певною мірою розмір бюджету Програми буде залежати від її ефективності в досягненні поставлених цілей, здатності давати конкретну віддачу від вкладених коштів, а також від активності самих країн-учасниць. Все це, в остаточному підсумку, повинно викликати зростаючу зацікавленість у ній держав-членів Євросоюзу, а від так збільшити фінансування проектів.

Додатковим козирем може бути теоретична можливість прийняття попереднього проекту бюджету ЄС на 2014–2020 роки в період польського головування (II половина 2011 року). Проте, згадана політична й економічна ситуація в ЄС і структура його бюджету, у якому стаття “зовнішні зносини” становить лише невелику частину, призводять до того, що збільшення витрат на СП не досягне розмірів, які дозволяли б говорити про якісні, а не тільки кількісні зміни. До слова, відповідно до розрахунків, представлених Комісаром з питань розширення й політики сусідства Стефана Фюле, загальна сума, передбачена ЄС на реалізацію цілей Східного партнерства, до 2013 року досягне 1,9 млрд. євро. Беручи до ува-

²⁶ Сравни. M. Wojciechowski, Co się wydaje. Partnerstwo otwiera drzwi do Unii, „Gazeta Wyborcza”, 13.01.2010 r., Цит. по: „O Giedroycia sporu nie ma” — zapewnia w wywiadzie dla “Nowej Europy Wschodniej” szef MSZ Radosław Sikorski, Nowa Europa Wschodnia, nr 1/2010.

ги, що весь бюджет Євросоюзу становить близько 130 мільярдів євро, ця сума здається не надто великою, проте вже ж таки вагомою²⁷.

У контексті даних міркувань, дуже важливим для Польщі видається переконання країн-учасниць Партнерства, що суттєвою умовою фінансування програми є вироблення певних механізмів і широке їхнє застосування — про що, тим не менше, мало говориться — відповідно до принципу субсидиарності (“допоміжності”). Додатково цьому повинна сприяти польська концепція впровадження Партнерства відповідно до ідеї “доброї волі”, що є базовим принципом ЄС у його переговорах з державами-кандидатами про їхнє майбутнє членство. Він означає, що країна, сильніше залучена в реалізацію проектів Партнерства, а тим самим — і в процес реформ, природно одержує більше можливостей інтеграції й просто зміцненню співробітництва й використання різного роду ресурсів Програми²⁸.

Тим самим створення “додаткової вартості” відповідно до визначення цього поняття, а не до його повсякденного розуміння, повинне бути комплексом загальних бачень цілей участі в проекті обох сторін, для досягнення яких учасники готові відмовитися від власних колишніх очікувань. Можливість такого роду дій визначається, насамперед, переконанням, що намічена мета — загальна, і її досягнення може принести більше користі, ніж відмова від самої ідеї СП у зв'язку з відсутністю загальної згоди із чиймись партикулярними постулатами й позиціями.

Основою для формування додаткової вартості є ініціативи політичного характеру, позначені в основних принципах Партнерства, а саме: пропозиції політичної асоціації, широка економічна інтеграція, безвізове пересування, підтримка переносу стандартів ЄС у кожен із країн-учасниць програми. Вони створюють умови для вироблення загального розуміння Партнерства як цінності в собі²⁹. Адже не підлягає сумніву, що очевидною перевагою програми є можливість її використання для стійкого “укорінення”

процесу поглиблення політичних, економічних і соціальних відносин із країнами, охопленими Партнерством, в процедурах планування й прийняття рішень у ЄС. Це потребує не тільки виділення кожної конкретної держави колишнього СРСР із загальної, досить слабкої концепції Європейської Політики Сусідства (ЄПС), але і, насамперед, створення постійної форми політичного співробітництва.

В такому вигляді Східне партнерство, як проект перманентного характеру, з більш чіткими і конкретними цілями, в порівнянні з ЄПС, може бути прийнятий всіма членами Євросоюзу, навіть при неоднозначному відношенні до її установок з боку Російської Федерації. Особливо значима в цьому випадку більша зацікавленість Програмою з боку Європейської Комісії. Її діяльність стосується всіх сфер співробітництва в рамках СП: починаючи від головних політичних ініціатив на рівні міністрів і закінчуючи участю в підготовці до реалізації тематичних платформ на рівні експертних груп.

Україна втрачає лідерство у Східному партнерстві

Ініціатива Східного Партнерства, як правило, розглядається у двох площинах, які відображають сферу її діяльності. А саме: двосторонньої, тобто дотичних відносин ЄС із кожної із країн-учасниць Партнерства, і багатосторонньої, що втягує в співробітництво всіх учасників програми в регіональному вимірі: держав-членів ЄС, країни ПВ-6 і Європейську Комісію. З погляду Польщі, у двосторонньому діалозі найбільшою активністю характеризується діяльність влади Молдови. Незважаючи на досить нестабільну політичну ситуацію, Кишенів почав переговори про підписання договору «Про асоціацію» (грудень.2009 р.) і досяг значного прогресу в питанні скасування віз. Безсумнівно, велике значення в цьому випадку має розмір країни й лобювання з боку Румунії, на які накладається й масове отримання громадянами Молдови румунських паспортів. Також активною є участь цієї країни в багатосторонньому співробітництві, яке оцінюється Варшавою як зразкове.

У випадку України, то вона не відзначається успіхами, які могли б задовольнити обидві сторони. Це тим більше істотно і прикро, що програма Східного партнерства, безсумнівно, роз-

27 Nie zmuszamy do współpracy. Z Andrzejem Cieszkowskim, pełnomocnikiem ministra spraw zagranicznych ds. Partnerstwa Wschodniego, rozmawia Tomasz Kułakowski, Nowa Europa Wschodnia, nr 5/2010, s. 60.

28 Ibidem, s. 61 — 62.

29 Сравни. Zaletą Partnerstwa Wschodniego jest to, że ono w ogóle jest. Wywiad z Janem Malickim, dyrektorem Studium Europy Wschodniej, East.Book.ue. Portal o Partnerstwie Wschodnim, 8.09.2010 r., www.eastbook.ue, 23.09.2010 r.

роблялася насамперед у контексті підтримки процесу зближення України з Європейським Союзом, і передбачалося, що вона відповідає новим потребам у цій сфері. Перевага цієї Програми полягала в тому, що вона, з одного боку, нівелювала негативні настрої в Європейському Союзі щодо подальших етапів його розширення, а з іншого боку, віддзеркалювала прагнення України “раціоналізувати” зусилля по знаходженню членства в ЄС, а також відповідає реальним можливостям Польщі у підтримці цих українських прагнень. Як і у випадку інших учасників Партнерства, приймаючи, звичайно, до уваги різний ступінь їхньої інтеграції з Євросоюзом, головною метою польської влади є заміна “разових механізмів підтримки” “стратегією еволюційного включення й залучення”³⁰. Таким чином, **головною метою стає модернізація, що розуміється як досягнення певних цивілізаційних стандартів для прийняття відповідних політичних рішень у майбутньому, що тлумачаться як згода на вступ до ЄС.**

У практичному аспекті, хоча переговори України про асоційоване членство з ЄС ідуть своєю чергою, значною мірою, незалежно від установок Партнерства, найбільшим викликом для польської сторони все ще залишається питання лібералізації візового режиму. Вибір даного питання як головної мети діяльності партнерства визначений цілим рядом причин. З одного боку, він являє собою конкретну проблему в контексті суспільного виміру зближення кожної із країн з ЄС, що відображається на успішності ключової мети Партнерства — цілісної модернізації всіх країн-учасниць відповідно до критеріїв Євросоюзу, а з іншого боку, враховуючи, що Польща залишається прикордонною державою, природно приводить до постійної зацікавленості влади у Варшаві даним питанням. В обох випадках, досягнення хоча б мінімального прогресу в процесі ослаблення візового режиму можна буде представити як аргумент на користь не тільки виправданості існування Східного партнерства, але і його інтенсифікації, розширення областей його діяльності. Це стосується як аргументів, що представляються державам-членам ЄС, або безпосередньо — Комісії, так і влади країн-учасниць програми. Тому не підлягає сумніву, що Польща буде і надалі прагнути збереження переговор-

ного процесу в питанні пом'якшення візового режиму в списку найголовніших пріоритетів СП. Треба, однак, пам'ятати, що, з огляду на цільовий і системний характер Програми, а протидію деяких країн Євросоюзу, досягнення безвізового режиму потрібно розглядати скоріше в середньострокових категоріях, тобто — у перспективі 3–5 років.

У цьому випадку найбільшу проблему складає опір ФРН, який час від часу посилюється в залежності від різних подій. Німецький опір блокує можливості досягнення в цьому питанні відчутних успіхів. Дивно, але більшість аргументів, що приводяться німецькою владою, являє собою повторення тез, якими влада Німеччини оперувала й у дискусії про пом'якшення візового режиму для поляків перед вступом Польщі до ЄС. Не говорячи вже про те, що ці різного роду побоювання не виправдалися. Така ситуація вказує на проблему політизації питання в пом'якшенні візового режиму для України, що, втім, є предметом суперечок між міністерствами закордонних справ та внутрішніх справ Німеччини.

Білорусь, незважаючи на свій обмежений статус у рамках програми, головним чином бере участь у багатосторонніх формах співробітництва, прикладом чого можуть служити переговори з Україною й Литвою на тему спільних проєктів в галузі транспорту, енергетики й спрощення візових процедур³¹. З погляду програми, головною метою (а на сьогодні — практично єдино можливою для реалізації, насамперед через низький ступінь політизованості), є лібералізація візового режиму. Треба, однак, вказати на створення основ європейської політики Білорусі, якої дотепер практично не існувало як окремого вектору. Ця зміна відзначається й з польською владою. Проте, головною проблемою тут залишається відсутність комплексного підходу Мінська до питання основних установок програми. Це проявляється у вибіркового використанні механізмів Програми. Насамперед, це помітно в ситуаціях, коли готовність білоруської влади до розширення співробітництва обмежується винятково діяльністю економічного характеру, тоді як аспекти суспільної сфери (програми обміну для молоді, процес демократизації політичного життя, модернізація правової системи відповідно до принципів правової держави) апіорі тракуються як теми табу.

30 J. Bratkiewicz, Politykofizyka naczyń połączonych, „Gazeta Wyborcza”, 21 — 22.08.2010

31 Wspólne projekty Ukrainy, Białorusi i Litwy w ramach Partnerstwa Wschodniego, Ośrodek Studiów Wschodnich, 25.11.2009, www.osw.waw.pl, 22.09.2010 r.

Серед держав Південного Кавказу найбільш активним учасником є Грузія, яка, зокрема, досягла домовленості про спрощення візового режиму і нині очікує її імплементації. У цей час вона проходить технічні процедури в ЄС. Також все помітніше стає участь у Програмі Вірменії. Набагато складніше розвивається співробітництво в даній області з Азербайджаном, який незважаючи на задекларований ним намір продовжувати двосторонній діалог в рамках Партнерства, відкидає можливість участі в багатосторонньому співробітництві, котре включало б також і участь Вірменії. Як і у випадку Білорусі, наслідком стає вибірковий підхід до Програми.

Випадок Білорусі та Азербайджану вказує на загрозу ослаблення Програми, спричиненого порушенням її структурної цілісності. Це може призвести до фрагментації Програми, а в підсумку — до обмеження масштабів її діяльності.

В кінцевому рахунку це може звзвити Програму до окремих розрізнених областей двостороннього співробітництва й обмеження сфери її функціонування, наприклад, тільки до суспільної сфери. Польща цьому рішуче протистоїть, і, таким чином, варто очікувати підвищеної її активності в даній сфері. Адже така ситуація природньо вела б до зменшення значення Програми, зниженню уваги ЄС до "Східного" питання і дискредитації на майбутнє подібного роду ініціатив розрахованих на виділення з ЄПС певного географічного регіону. У підсумку це означало б поступове "зведення Програми на нівець", або обмеження винятково одним з компонентів її діяльності, наприклад, неурядовим, який все частіше навіязують німецькі експерти. Не підлягає сумніву, що зміна підходів в такому напрямку призвела б також до ослаблення позиції Польщі як головного розробника "східних" програм ЄС, що явно не відповідає не тільки інтересам Варшави, але й, як нам здається, насамперед, більшості країн Східної Європи і Південного Кавказу.

Інтереси Польщі у Східному партнерстві

Звичайно, не підлягає сумніву, що вже зараз явно помітним виглядає поділ на країни, що домінують у Партнерстві. Це насамперед Молдова та Грузія. За ними зі значним відставанням, по інерції помаранчевого періоду, слідує Україна. В аутсайдерах залишаються Вірменія й Білорусь, і останнє місце в колі країн — учасниць займає

Азербайджан. Звісно, що таке розшарування являє собою об'єктивний процес. Причиною цьому є неспівпадіння політичних інтересів різних країн та різні напрямки їх розвитку. Така ситуація дозволяє говорити про появу в рамках партнерства держав-учасників "двох швидкостей". Однак це не може означати потреби в розробці для них окремих правил, або допущення вибіркової участі в окремих проектах Програми. Насправді це означає адаптацію установок Партнерства до рівня досягнень в області модернізації й інтеграції, відповідно до залучення в неї конкретних держав. І цьому також може служити згаданий принцип "доброї волі", тобто відповідна "винагорода" за більш активну участь у Програмі. Кращим прикладом застосування такої процедури є Молдова й створення так званої Групи Друзів Молдови. Хоча ця, діюча з 2009 року неформальна структура, яка поєднує уряди держав Євросоюзу (представлені на рівні міністрів закордонних справ), інститути ЄС і міжнародні фінансові організації, діє поза рамками Східного партнерства. Її діяльність на підтримку молдавської держави є безпосереднім наслідком активності участі Молдови у Східному партнерстві. Показником її діяльності стало оголошення під час третьої зустрічі Групи в Кишиневі 30 вересня 2010 року про перерахування протягом 3 років 2 млрд. євро на продовження початих реформ і розширення інтеграції з ЄС³².

Важливою із цілей Польщі залишається збереження міжнародного характеру проектів, що реалізуються у рамках Східного партнерства. Хоча безумовно, ця Програма віддає перевагу так званому суспільному компоненту, наслідком чого стало, зокрема, створення Форуму цивільного суспільства (на зустрічі: в Брюсселі 16–17.11.2009 р., та Берліні 18–19.11.2010 р.), який об'єднав представників недержавних організацій країн ЄС та країн-учасниць Партнерства у форматі тематичних платформ. Але, подібні проєкти відкидають можливість еволюції Східного партнерства в міжнародному напрямку.

Безсумнівно, це була б деградація значення Програми через позбавлення її атрибутів рушійної сили, а також істотних механізмів політичного впливу на процес європейської інтеграції. У той же час, з огляду на недоліки функціонування демократичних інститутів у деяких країнах, як

32 Mołdawia. Sikorski zapowiedział 2 mld euro pomocy zagranicznej, „Gazeta Wyborcza”, 1.10.2010 r.

наприклад, у Білорусії чи Азербайджані, це означало би практичне припинення участі цих країн у Програмі. Тому, з точки зору Польщі, підтримка суспільного компонента не може означати перетворення Програми у сферу діяльності винятково неурядових організацій. Як нам здається, деякі держави, у тому числі ФРН, були б зацікавлені в поступовому ослабленні політичного характеру Партнерства. Німеччина вважає, що в цьому випадку діяльність суспільного сектору є найбільш зручною, якщо взяти до уваги політичну ситуацію в регіоні, іншасамперед, дуже амбівалентну позицію Росії по цьому питанні. Адже Москва, з одного боку, хотіла б впливати на форму й процес реалізації Партнерства, а з іншого боку — вона ще сприймає Програму в геополітичних категоріях, як потенційну загрозу своєму домінуванню у пострадянському просторі. Також при врахуванні суспільного значення програми “Східне партнерство”, на жаль, важливе значення має раціональна оцінка країнами-членами ЄС достатньо сумнівної ефективності діяльності урядових структур деяких країн колишнього Радянського Союзу в процесі модернізації суспільств і держави.

У контексті реалізації установок Східного партнерства, можна констатувати, що принциповою метою Польщі є збереження з іншими країнами-учасниками Програми якщо вже не постійного інтересу до неї з боку держав-членів ЄС і Євросоюзу в цілому, то, принаймні, їхнього доброго розташування до цих пострадянських країн. Завдяки своїй активності, Польща природно може розраховувати на прихильність і підтримку Чехії³³, Угорщини, держав Балтії, а також Словаччини. З боку так званих старих членів Європейського Союзу, подібну роль відіграє Швеція, хоч і не в такій мірі, як споконвічно передбачалося. Швеція намагається підтримувати Польщу в реалізації Східного партнерства незважаючи на певні обмеження, особливо з ура-

33 Чехи приєдналися до ініціативи “Східного партнерства” на дуже ранньому етапі. Беручи до уваги своє головування в ЄС у І-й половині 2009 року, чеська влада підготувала власну концепцію запровадження Програми і, практично, саме на основі чеських настанов Польща та Швеція продовжили діяльність у даному напрямку. Зараз, з перспективи минулого з тих часів, запровадження “Східного партнерства” вважається головним і практично єдиним успіхом чеського головування в ЄС; D. Krall, Czechy i Partnerstwo Wschodnie od produktu ubocznego do ukochanego dziecka?, [в:] Partnerstwo Wschodnie w kontekście Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i Agendy Grupy Wyszehradzkiej, Instytut Kościuszki, Kraków 2010, с. 5 — 18

хуванням особливих відносин з Росією й інших пріоритетів у східній політиці ФРН³⁴. Саме її підтримка Східного партнерства, особливо взаємодія з Польщею в справі його подальшого розвитку, може стати основою для досягнення успіху в реалізації Програми і збереженні існуючої динаміки її розвитку.

Інші країни ЄС не проявляють інтересу до Східного партнерства. Вони або не приймають активної участі в розвитку Партнерства, або підходять до нього з обережною стриманістю. Причини такої відстороненості країн ЄС є різними. В одному випадку це віддалене географічне положення (Португалія, Ірландія), в іншому — наявність альтернативних регіональних програм, таких як Чорноморська Синергія (Болгарія і Румунія), або наявності певних політичних інтересів, обумовлених побоюваннями за стан відносин з Росією (Франція, Італія), або існуванням ізоляціоністських тенденцій у рамках ЄС (Великобританія). Про наявність цих причин свідчить, зокрема, відсутність на інаугурації програми Східного партнерства в Празі у травні 2009 року лідерів Франції, Великобританії та Італії³⁵. Однак на даному етапі немає таких країн, які б однозначно відкидали необхідність запровадження Програми і прямо висловлювалися проти її продовження в існуючій формі.

Потрібно, однак, підкреслити, що основною проблемою є неоднорідність поглядів на кінцеву мету Східного партнерства. Якщо для Вишеградської групи та країн Балтії програма Східного партнерства служить додатковим напрямком зміцнення їхньої незалежності в розвитку європейського вектора своєї зовнішньої політики та зближення своїх сусідів, країн-учасниць з європейськими структурами, то для керівництва ЄС і так званих держав “старого Євросоюзу” це

34 Німці зацікавлені в розвитку Східного партнерства, але заперечують проти трактування Програми як кроку в напрямку членства в Євросоюзі. Це є наслідком пріоритетності для Німеччини поглиблення політичної інтеграції ЄС і небажання погіршувати відносини з Росією. Вони підкреслюють, що Східне партнерство не спрямовано проти Росії, більше того — Німеччина навіть хотіла б її участі в конкретних проектах Програми. Німці скептично налаштовані в питанні перспектив лібералізації візового режиму із країнами-учасницями Східного партнерства; Niemcy a Partnerstwo Wschodnie, 13.05.2009 r., O?rodek Studi?w Wschodnich, www.osw.waw.pl, 24.09.2010 r.

35 Ширше на тему позиції держав ЄС щодо Східного Партнерства див: см.: Partnerstwo Wschodnie — raport otwarcia, pod red. B. Wojny, M. Gniazdowskiego, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, kwiecień 2009, Warszawa, www.pism.pl, 12.09.2010 r.

тільки одна із численних програм зовнішнього співробітництва, що має більше формальний, ніж цільовий характер. Тому на даному етапі, з урахуванням цих неоднозначних чинників, надзвичайно важливим є збереження постійної динаміки Партнерства.

У цьому випадку ключового значення набуває дотримання послідовності головування в ЄС. Яке будуть підряд здійснювати держави, які беруть активну участь у розвитку Східного партнерства й розробці східної політики Євро-союзу, а саме: Угорщина (з 1.01.2011 р.) і Польща (з 1.07.2011 р.). Цьому позитивному процесу сприяє інтенсифікація співробітництва Варшави з Будапештом³⁶, доказом чого є численні консультації на рівні прем'єрів і різних міністерств. Результатом такого співробітництва стала, зокрема, взаємодія двох держав при підготовці самміту Східного партнерства, який відбудеться в травні 2011 року в Будапешті.

Щоб уникнути ризиків зменшення ролі Східного партнерства в рамках ЄС по закінченню "сприятливих" для Програми головувань, істотним елементом стратегії польського уряду буде організація проведення в середині 2011 року перевірки реалізації програми Східного партнерства. У випадку позитивної оцінки, виникне можливість ще в період польського головування ухвалити рішення про перехід до II етапу його реалізації — зміцнення зв'язків країн-учасниць Східного партнерства з ЄС.

Передбачається, що Східне партнерство буде головною сферою зовнішньополітичної діяльності Польщі в період її головування в Європейському Союзі, поряд з розробкою основ бюдже-

ту на 2014–2020 роки, зміцненням Європейської політики безпеки і оборони, а також розробкою для ЄС погодженої енергетичної політики. Всі ці зовнішньополітичні завдання припадають на другу половину 2011 року. Діяльність польської влади, що спрямована на зміцнення Східного партнерства, буде реалізовуватися як невід'ємна частина процесу побудови "східної політики ЄС". У цьому випадку заходи щодо активізації Партнерства будуть частиною загальної стратегії ЄС, у рамках якої передбачається також:

- 1) підтримка інтеграції України в ЄС,
- 2) розробка ідеї будівництва незалежних шляхів транспортування енергії (так званий Південний коридор),
- 3) зміна негативного відношення держав-членів ЄС до його розширення³⁷.

Відповідно до намірів, особливо інтенсивно повинні активізуватися такі сфери Партнерства як: освіта, культура, розвиток інфраструктури, економіки, міграції, візового режиму й сільськогосподарства. Всі ці пріоритети мають знайти своє відзеркалення в діяльності відповідних міністерств і експертних груп (у відповідності із зазначеними пріоритетними секторами), які повинні здійснити комплексну перевірку досягнень в сфері співробітництва ЄС з країнами-учасницями Партнерства³⁸. У цілому, в період головування Польщі повинно відбутися десять зустрічей з керівниками різних відомств країн-учасниць Партнерства й чотири тематичних зустрічей на рівнях держчиновників. Крім цього, передбачається організація Форуму Друзів Партнерства (за участю США, Канади і Японії), а також III-го Форуму цивільного співства, який планується провести в Познані в листопаді 2011 року.

На тлі цих планів, залишається відкритим питання про можливість введення безвізового режиму між ЄС і Молдовою та Україною. Хоча виразно більші надії в цьому аспекті позв'язують із можливістю введення даного принципу у відносинах з Молдовою, ніж з Україною. Проте, можна припустити, що до кінця 2011 року все-таки жодна із цих країн не буде охоплена дією такого режиму перетину кордону³⁹.

36 Програма угорського головування в ЄС (січень–червень 2011) передбачає для Будапешта роль моста, що з'єднує чеське й польське головування, яке дозволить здійснювати ефективне співробітництво в багатьох сферах зовнішньої політики, котрі стосуються регіону Східногопартнерства. Угорська зовнішня політика концентрується на збереженні енергетичної безпеки для цієї країни, зокрема, завдяки співробітництву із країнами-учасницями Східного партнерства. Метою їхньої діяльності, таким чином, буде включення цього питання до порядку денного головування в ЄС. Проте, угорські пріоритети в рамках Європейської політики сусідства орієнтовані головним чином на Західні Балкани. У її інтересах, однак, також довгострокова стабілізація відносин між Україною та Росією. Багато уваги присвячено питанню угорської меншини в Україні. Друга сфера особливого інтересу Угорщини — залежність даної країни від постачання газу з Росії, з якої виникають і побоювання за власну енергетичну безпеку; A. Racz, *Węgrzy a Partnerstwo Wschodnie*, [в:] *Partnerstwo Wschodnie w kontekście Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i Agendy Grupy Wyszehradzkiej*, Instytut Kościuszki, Kraków 2010, с. 19–36

37 I. Niemczycki, *Rola prezydencji polskiej w promowaniu polityki wschodniej Unii Europejskiej*, [в:] *Prezydencja Polski w Unii Europejskiej*, Biuletyn Analiz, nr 22/2009, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej RP, с. 111–112.

38 Cieszkowski: *Partnerstwo Wschodnie realizowane właściwie*, Polska Agencja Prasowa (PAP), 14.08.2010 r.

39 J. Pawlicki, *Eurolany Polski*, „Gazeta Wyborcza”, 23.07.2010 r.

**Михайло
Гончар,**

директор
енергетичних
програм,
Центр «НОМОС»

Висновки

Підводячи підсумки, можна підкреслити, що окрім необхідності вирішення проблем, що постають перед Східним партнерством, які були виокремлені в статті, пріоритетними в діяльності Польщі будуть такі питання:

- лібералізація візового режиму;
- інтегрування в управлінні кордонами з країнами-учасницями Партнерства, як у відносинах СП-6 — ЄС, так і СП-6 — сусідні держави — не члени ЄС (наприклад, російсько-український кордон)⁴⁰;
- підготовка й початок впровадження програм підтримки політики когерентності, тобто сфери підняття на більш високий цивілізаційний рівень самих бідних регіонів;
- активізація громадянського компоненту у сфері свободи слова, правової держави, реформи адміністративної та судової системи, боротьби з корупцією;
- розширення складу та сфери діяльності “Групи Друзів Східного партнерства”, в першу чергу — залучення до нього Канади, Японії, Норвегії та США;
- зміцнення субсидіарного характеру фінансування починань⁴¹.

40 Проект повинен служити посиленню контролю за рухом людей і товарів. Він повинен підготувати умови для реалізації чергового етапу зміцнення співробітництва з Європейським Союзом, а саме -пом'якшити візовий режим і створити зону вільної торгівлі. Фінансові засоби (поки тільки анонсовані) повинні бути спрямовані на розвиток і модернізацію прикордонної інфраструктури у відповідності зі стандартами Євросоюзу. У цьому випадку важливо звернути увагу на останнє питання — це не значить введення яких-небудь ускладнень у русі людей і товарів на кордонах СП-6 із сусідніми країнами (не членами ЄС), що виходять за рамки процедур, встановлених нормами Євросоюзу. Це особливо важливо в контексті україно-російського кордону, специфічний характер якого може ускладнити введення норм ЄС, а також, незважаючи ні на що, змінити характер руху в обидва боки.

41 За планом, вкладені в конкретні проекти гроші з бюджету Партнерства повинні генерувати додаткові засоби із зовнішніх джерел у Євросоюзі й поза ним. Приклади: 1) Проект підтримки малих і середніх підприємств — з бюджету СП виділено 30 млн. євро; участь Європейського Інвестиційного Банку і Європейського Банку Реконструкції й Розвитку повинна скласти від 300 до 400 млн. євро; 2) Проект East Invest, для створення мережі зв'язків між бізнесом у ЄС і країнах-учасницями Партнерства — зокрема, для стимулювання інвестиційних механізмів у державах Східної Європи; участь бюджету Партнерства в розмірі 7 млн. євро привело до створення “Механізму підтримки інвесторів з ЄС” (проект Європейського інвестиційного Банку), відповідно до якого підприємці, що інвестують у країни-учасниці Партнерства, протягом 3 років одержать суму у 1,5 млрд. євро

НАСЛІДКИ ХАРКІВСЬКИХ ДОМОВЛЕНОСТЕЙ З РОСІЄЮ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ

Починаючи з 90-х років, варіант пакетного поєднання вирішення питань базування російського ЧФ в Україні та забезпечення газопостачання з РФ до України став базовим елементом стратегії Росії у двосторонніх відносинах. Амбітні цілі досягнення енергетичної незалежності України так і не були реалізовані за 19 років. Ретроспективний аналіз показує, що українська сторона протягом усього періоду займалась бізнес-експлуатацією означеного пакету, виносячи за його дужки проблематики національної безпеки в її воєнному, економічному та енергетичному вимірах. Харківські домовленості президентів України та РФ 21 квітня 2010 року надали цій тенденції незворотного характеру та послужили імпульсом для російської сторони щодо низки «об'єднавчих», а фактично поглинальних ініціатив в економічних відносинах.

Історія проблеми

Як відомо, главами урядів України та РФ 28 травня 1997 року у Києві був підписаний пакет з трьох базових угод, в тому числі міжурядова угода про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту колишнього СРСР та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. Це був незбалансований пакет угод, обумовлений необхідністю вирішення питання «заборгованості України за державними кредитами, наданими їй Російською Федерацією відповідно до міжурядових угод від 26 травня 1993 року та від 20 березня 1995 року, яка підлягає погашенню до кінця 2007 року і визнаються Сторонами за станом на 28 травня 1997 року в сумі 3074,0 млн. доларів США з урахуванням відсотків за користування кредитами»⁴².

Виникнення заборгованості в обсязі понад \$3 млрд. було пов'язано з політикою залучення урядом України кредитних ресурсів з боку РФ для закупівлі енергоносіїв. Російська сторона, виходячи з пострадянських реінтеграційних

42 http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=643_077

інтенцій, глибинна сутність яких була спрямована на збереження статусу залежності колишніх республік СРСР від РФ, використовуючи практику вільних цін в міждержавній торгівлі, практично сформувала протягом першої половини 90-х років державну заборгованість країн СНД перед Росією. Із загальної суми наданих протягом 1992-1993 р.р. кредитів в \$5,26 млрд. 11-ом країнам СНД, 47,6% припадали на Україну⁴³. Основним призначенням кредитних ресурсів була закупка енергоносіїв. По суті, олігархоніміка України почала зароджуватись за формулою «прибутки — собі, борги — державі». Вона отримала свій стартовий потенціал завдяки неплатежам за газ. Відомий економіст А. Аслунд вказував на те, що «Газпром/Росія вимагали, щоб ці неплатежі, винуватцями яких іноді були приватні українські імпортери, гарантувались українською державою»⁴⁴. Держава набирала критичну масу боргів. В певний момент часу «Х» російська сторона поставила питання руба і зробила пакетну флотсько-боргову ув'язку через схему взаємозаліку.

Примітно, що остаточний розгляд запропонованих російською стороною пакету проектів угод щодо ЧФ не розглядався Радою національної безпеки і оборони України. РНБО була виключена з цього процесу, оскільки тогочасний глава держави не був упевнений в тому, що апарат Ради дасть схвальну оцінку недосконалим з правової точки зору та небезпечним з позиції національних інтересів та безпеки, проектам угод. До того ж, Києву будь-що хотілось підписати договір Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ, який би юридично закріпив територіальну цілісність держав і непорушність існуючих кордонів між ними. Москва була готова на це за умови підписання пакету угод по ЧФ.

У 2010 році відбулись процеси схожого характеру. Тільки замість боргового питання, вирішувалось цінове. Різниця між двома сценаріями полягала в тому, що флотсько-борговий розмір: *базування ЧФ в обмін на щорічне погашення дер-*

жавного боргу змінився на флотсько-ціновий: **продовження базування ЧФ до 2042 року в обмін на 30-відсоткову знижку в ціні на газ.** А ініціатором, по суті, була вже не стільки російська сторона, як це було в 90-х, скільки сторона українська, уособлювана новим правлячим режимом зміцнілої української олігархократії. До того ж, рівень опрацювання питання українською стороною виглядав ще більш примітивним, ніж це було у 1997 році. І знову ж РНБО була виключена з процесу.

Для того, щоб прояснити генезу такого підходу, який є достатньо очевидним з російського боку в рамках імперської парадигми, але слідування у фарватері якого є неприйнятним для сторони української, виходячи з постулату, що будь-яка іноземна військова присутність, навіть дружня, є загрозою національній безпеці, варто взяти до уваги два аспекти:

- нинішній владна команда в Україні уособлює собою правління газоолігархічного бізнес-групування;
- політичним взірцем режиму, що сформувався в Україні, є період президентства Л.Кучми та прем'єрства при ньому В.Януковича;
- в якості моделей вирішення тої чи іншої проблеми беруться зразки з недалекого минулого, а також радянські аналоги, що дає підстави кваліфікувати нинішню систему влади в Україні як мікс неорадянщини та газократії.

Для того, щоб зрозуміти логіку дій чинної влади у відносинах з РФ і мотиваційні контексти, що призвели до підписання Харківських угод, потрібно згадати події 6-річної давнини, що відбувались у Ялті. Ялта у часі майже посередині між 1997-им та 2010-им. Про цю Ялту мало хто згадує, а даремно, бо саме в ній міститься ключ до розуміння багатьох процесів і в помаранчевий, і в постпомаранчевий періоди української політики.

«Газова» Ялта — 2004

26 липня 2004 року а Ялті відбулася зустріч президентів України та РФ Л.Кучми та В.Путіна з представниками бізнесу двох країн. Сторони досягнули згоди про спільну схему постачання газу в Україну. А 29 липня 2004 року одночас-

43 Хейфец Б. А. «Взаимные расчеты по долгам и экономическое взаимодействие стран СНГ и России», Материалы круглого стола «Противоречия процессов валютно-финансовой интеграции в регионе СНГ», Москва, 2005, стор. 68

44 Ослунд А. «Чому в Україні відновилося економічне зростання?», «Наукові матеріали №15», Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, липень 2002, стор. 9

но відбулись дві події: підписання протоколу про склад Координаційної Ради новоствореної компанії «Росукренерго» та підписання пакету контрактів щодо постачання та транзиту природного газу на період до 2028 року. Того ж дня на сайтах «Газпрому» та НАКу з'явилось повідомлення, в якому у спеціальній подачі у загальних рисах були відображені як означені події, так і їх підґрунтя — зустріч президентів України та РФ у Ялті⁴⁵.

Підписання пакету угод між РУЕ та НАК «Нафтогаз України» переформатувало газові відносини між Україною та Туркменістаном. Російська сторона, перехопивши обсяги туркменського газу через підписання відомої угоди Путіна — Ніязова від 10.04.2003 р. унеможливила прямі поставки, а створивши контрольовану «Газпромом» посередницьку структуру у вигляді РУЕ, поставила під власний контроль газову торгівлю між Україною та Туркменістаном. Є висока ймовірність припускати, що схвалення подібної непрозорої схеми з боку керівництва України та державної компанії є результатом дії низки чинників, в тому числі, корупційного характеру та мотивів прагнення особистої наживи.

Аналіз подій в Ялті 26 липня з наступним підписанням пакету газових домовленостей в офісі «Газпрому» у Москві 29 липня, свідчить про те, що відбулося не тільки юридичне удосконалення схеми торгівлі туркменським газом з урахуванням бізнес-інтересів політичних фігур, але й одночасна корекція стратегічних пріоритетів України. Це був пакетний підхід з російського боку, розрахований на довготерміновий період — до 2028 року. Фінансовий потенціал схеми РУЕ та розгалужена мережа лобістсько-корупційних комунікацій дозволяла російській стороні активно впливати на гілки влади в Україні, маніпулюючи ними і отримуючи, в результаті, ті чи інші

45 «26 липня в Ялті, на зустрічі Президентів Росії і України з діловими колами двох країн, були досягнуті домовленості про формування єдиного перспективного балансу газу. У розвиток цих домовленостей сьогодні в центральному офісі ВАТ «Газпром» був підписаний пакет документів, що визначає умови співпраці Росії і України в галузі поставок і транзиту природного газу до 2028 року. Відповідно до підписаних документів, створена нова компанія «РосУкрЕнерго», яка буде здійснювати закупівлю туркменського газу для українського ринку, виступить оператором транзиту закупленого газу і інвестором в розвиток газотранспортної інфраструктури, необхідної для забезпечення транзиту». <http://www.gazprom.ru/press/news/2004/july/article54932>

поступки стратегічного характеру. Ось медіа-ілюстрація подій липня 2004 року⁴⁶.

Харків–2010 — Ялта–2004: паралелі

Даний момент є ключовим для розуміння багатьох процесів, що відбувались потім після 26 липня 2004 року — дати чергової зустрічі «без краваток» двох президентів, яких не бракувало й до цього. Подібно і в Харкові 21 квітня 2010 року. Слід згадати, що незадовго до Харківської зустрічі президентів, В.Янукович своїми указами №495/2010 та 496/2010 від 2 квітня 2010 року ліквідував Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України та Міжвідомчу комісію з питань підготовки України до вступу в НАТО відповідно. Практично, це були дії подібні згаданому вище кроку президента Л.Кучми щодо вилучення з військової доктрини положення про вступ України до НАТО. В.Янукович пішов далі Л.Кучми, оскільки він відразу вдався до дій інституціонального характеру.

Харків–2010 — це Ялта–2004, тільки масштаб став іншим. Це вже не газова капітуляція країни, а повномасштабна здача економічного потенціалу «оптом і вроздріб» з формуванням системи відносин між Україною та РФ за субординованим принципом часів СРСР. Знижка у ціні на газ, передбачена «Угодою між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України» та «Дополнением к Контракту № КП от 19 января 2009 года між Відкритим акціонерним товариством “Газпром” та Національною акціонерною компанією “Нафтогаз України” купівлі-продажу природного газу у 2009–2019 роках» **принесе обмежену вигоду тільки окремо взятому газоолігархічному угрупованню, а державі — конкретні борги і збереження російської військової присутності до 2042 року.** І надування газової кульки знову продовжується. В доповненні до контракту зафіксовано заміну цифри обсягу поставок 33,75 млрд. кубометрів на 36,5 млрд.

46 «Із воєнної доктрини України вилучені положення про набуття членства в НАТО та вступ до Європейського Союзу як кінцевих цілей політики європейської та євроатлантичної інтеграції країни. Про це іде мова в Указі президента України Леоніда Кучми, підписаному 15 липня 2004 року. Його оприлюднили тільки 26 липня — напередодні зустрічі президентів Росії та України в Ялті». Андрей Миселюк, Київ, http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_3927000/3927721.stm 2004/07/26 17:19:09 GMT

По суті, нинішній правлячий режим поставив Україну в залежність від рішень урядового рівня сусідньої країни, оскільки знижка на газ визначена постановою уряду РФ №291 від 30.04.2010 р. «Про ставки ввізних митних тарифів при постачанні газу з території Російської Федерації на територію України», введена в дію заднім числом — з 1 квітня. Формула ціни, зафіксована у «Контракті № КП від 19 січня 2009 року між ОАО «Газпром» та Національною акціонерною компанією «Нафтогаз України» купівлі-продажу природного газу у 2009–2019 роках» не зазнала зміни. «Угода між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України» від 21.04.2010 року фактично носить похідний характер, проте, являючись міждержавним документом, ратифікованим на парламентському рівні, практично позбавляє українську сторону свободи маневру щодо його перегляду, в той час як російська сторона зберегла за собою повну свободу дій через механізм урядових постанов. Реально це означає, що обмежено преференціальний режим для української олігархоміки може призвести з часом до поглинання її російським олігархатом, що упакується Москвою в красиву обгортку «об'єднання», активів провідних бізнес-груповань через механізм маніпуляції газовими цінами.

Показово, що під час Ялтинської зустрічі 2004 року, прем'єр-міністр В.Янукович у своєму виступі достатньо чітко позначив пріоритети олігархоміки, які через 6 років стали дороговказами для Харківських домовленостей: «У своєму зверненні до президентів і бізнесменів прем'єр-міністр України, не вибираючи обтічних висловів, чітко позначив «больові точки» партнерських взаємовідносин: «Питання постачань паливно-мастильних матеріалів, нафти, газу є одним з ключових. Хотілося б також розглянути проблеми, пов'язані з роботою наших хімічних підприємств. У цьому ж контексті потрібно обговорити наші транспортні ланцюжки і нашу спільну цінову політику з урахуванням тих світових тенденцій, які є, і з урахуванням нашого становища на світових ринках»⁴⁷.

Російський реванш — 2010

Відносини, що сформувалися за останні півроку між пануючими режимами в Москві та Києві, дедалі менше нагадують модель відносин «сюзерен–васал», як це виглядало спочатку. Дедалі більше набуває обрисів модель «хижак–здобич». Причому здобич ще не усвідомлює цього, ідентифікуючи себе як молодшого партнера хижака, з яким разом, не конкуруючи, буде промишляти на зовнішніх ринках. Змагаючись в боротьбі за президентське крісло, в Партії регіонів, очевидно, не звертали уваги на зміни, які відбуваються в Росії на доктринальному рівні і на те, чого прагне Росія. Бачення Росії у президента В.Януковича так і залишилось на рівні 6-річної давнини, про що свідчить наведене вище висловлювання прем'єр-міністра В.Януковича. Воно не містить стратегічної рамки, а його зміст — це потреби української олігархоміки, замасковані під, так званий, прагматизм.

Для того, щоб зрозуміти чого прагне РФ, варто зробити екскурс у рік 2009-й. Характерними ознаками його стала не тільки січнева газова криза у відносинах Росії з Україною та ЄС, але й розробка та прийняття Москвою пакету базових документів стратегічного характеру: «Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 року», «Енергетичної стратегії Росії на період до 2030 року» та «Військової доктрини Російської Федерації»⁴⁸.

Окрім цього, у 2009 році РФ зробила декілька кроків, що не сприяють підвищенню довіри до її зовнішньої та енергетичної політик. *Перший* — оприлюднення у квітні російським президентом своєрідного ерзацу Європейської Енергетичної хартії⁴⁹ замість розвитку існуючої, *другий* — продовження у червні — хай і недостатньо вдале — процесу створення ГазОПЕК у вигляді Форуму країн-експортерів газу⁵⁰, *третій* — відкриття у серпні російським прем'єром підпису РФ під Договором Енергетичної Хартії. Цими кроками Росія

48 Військову доктрину затверджено у лютому 2010 року, хоча готова вона була ще восени 2009-го. Див.: «Новая военная доктрина РФ почти готова», 08.10.2009, <http://www.prime-tass.ru/news/articles/-201/%7B66F6FF60-4642-4E42-9702-A9A3EF36C5EF%7D.uif>

49 Мається на увазі документ «Концептуальный подход к новой правовой базе международного сотрудничества в сфере энергетики. Цели и принципы», оприлюднений 21 квітня 2009 року, <http://www.kremlin.ru/text/docs/2009/04/215303.shtml>

50 <http://www.gecforum.org/>

47 Майкл Львовски. «Комсомольская правда», №139, 28 июля 2004 г., <http://www.cidct.org.ua/press/2004/20042107.html#10>

вивела себе за рамки хай і недосконалих, проте погоджених протягом першої половини 90-х років 51 країною-учасницею правил гри в енергетичному секторі.

Не додала позитиву Росії і пропозиція («Договір про європейську безпеку») по новій архітектурі європейської безпеки⁵¹, що зазнає випробувань прецедентами Косово, Південної Осетії та Абхазії. Усе це наводить на висновок, що Москва намагається переформатувати європейський політичний та енергетичний простір під свої інтереси, окреслити в ньому зони свого ексклюзивного впливу. Додаткові підтвердження цього можна знайти і в проекті «Програми ефективного використання на системній основі зовнішньополітичних факторів з метою довгострокового розвитку Російської Федерації», розробленій 2010 року МЗС Росії, де фігурує завдання **просування російських підходів в реформуванні європейської архітектури безпеки одночасно із стримуванням «розширювальної діяльності НАТО»**. Що стосується Енергетичної стратегії РФ, то її окремі положення продовжують лінію на використання енергоресурсів та трубопровідної інфраструктури як політичного інструментарію.⁵²

У згаданому вище проекті «Програми Лаврова» не випадково міститься окрема позиція щодо України та її газотранспортної системи: «Розглядати як стратегічне завдання участь Росії в експлуатації газотранспортної системи України».⁵³ З технічної точки зору очевидно, що без української ГТС та підземних сховищ газу Росія не зможе стати повноцінним ключовим центром по диспетчеризації газових потоків на лінії Схід — Захід. Себто, означені в офіційних документах позиції чітко зорієнтовані на продовження по-

літики домінування в енергетичній сфері через трубопровідну інфраструктуру не тільки в масштабах Росії, а й у міжнародних форматах, на що її ніхто не уповноважував.

На тлі виходу РФ з Договору Енергетичної Хартії та «об'єднавчих» ініціатив Росії (зокрема, так звана ініціатива Путіна щодо об'єднання «Газпрому» та «Нафтогазу України»), все це не може не насторожувати. З урахуванням п. 17 Стратегії національної безпеки РФ де сказано: «Визначальним чинником у відносинах з Організацією Північноатлантичного договору залишиться неприйнятність для Росії планів просування військової інфраструктури Альянсу до її кордонів і спроби надання йому глобальних функцій, що йдуть врозріз із нормами міжнародного права»⁵⁴, цілком логічним виглядає п. 26, у якому мова йде про стратегічне стримування. «Стратегічне стримування передбачає розробку і системну реалізацію **комплексу взаємопов'язаних політичних, дипломатичних, військових, економічних, інформаційних та інших заходів**, спрямованих на попередження, або зниження загрози деструктивних дій з боку держави-агресора (коаліції держав). **Стратегічне стримування здійснюється з використанням економічних можливостей держави**».⁵⁵ Оскільки нова військова доктрина Росії характеризує сучасні військові конфлікти, як «комплексне застосування військової сили і **сил та засобів невійськового характеру**»⁵⁶, то завдання стримування сформульовано через «нейтралізацію можливих військових небезпек і військових загроз політичними, дипломатичними і іншими **невійськовими засобами**»⁵⁷.

Перелік невійськових засобів може включати й енергоресурси та інфраструктурний потенціал, який інтенсивно нарощується Росією. Загроза обмеження чи припинення постачання енергоресурсів, замаскована під комерційний конфлікт, здатна справити вплив на вірогідного противника через синхронну мобілізацію лобістського потенціалу всередині країни-жертви, масштабні медіа-психологічні кампанії та кібератаки. Це здатне створити кумулятивний ефект

51 «Проект Договора о европейской безопасности», 29.11.2009, <http://kremlin.ru/news/6152>

52 1. «Росія буде нарощувати зусилля з консолідації навколо своєї газотранспортної інфраструктури основних регіональних газодобувних центрів (країни Центральної Азії, Іран) і формувати євразійську інтегровану газотранспортну систему для забезпечення експортних і транзитних перетоків між Європою та Азією» (віділення автора для акцентування уваги — прим. Авт.) «Энергетическая стратегия России на период до 2030 года», [http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030_\(utv_N1715-p_13.11.09\).doc](http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030_(utv_N1715-p_13.11.09).doc) стор. 54.;

2. «Російська трубопровідна інфраструктура стане складовою частиною енергомосту між Європою та Азією, а Росія — ключовим центром по її управлінню». Там само, стор. 55.

53 <http://www.runewsweek.ru/country/34184/>

54 <http://www.runewsweek.ru/country/34184/>, стор. 6

55 Стратегия национальной безопасности РФ до 2020 г., <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>, стор. 7–8

56 «Военная доктрина Российской Федерации», <http://www.scrf.gov.ru/documents/33.html> стор. 4

57 «Военная доктрина Российской Федерации», <http://www.scrf.gov.ru/documents/33.html>, стор. 5–6

гетерогенного впливу на органи влади країни-жертви і змусити її до потрібних поступок. Не випадково, у Військовій доктрині відзначено інформаційний контекст сучасних військових конфліктів: *«завчасне проведення заходів інформаційного протидіювання для досягнення політичних цілей без застосування військової сили, а в подальшому — в інтересах формування сприятливої реакції світового співтовариства на застосування військової сили»*⁵⁸.

От і відбулося стратегічне стримування — руху України до НАТО і подальшого розширення Альянсу на Схід. Саме з використанням економічних можливостей, які були реалізовані через апетити українського олігархату до грошей і влади. Олігархономіка в Україні отримала як плату за послуги свої тридцять «срібників» — 30% дисконту на газ. Хижак хоче, щоб майбутня здобич дещо набрала ваги, адже тепер помаранчевої влади в Україні немає, а правлячий режим робить усе так, що українські промислові активи ризикують потрапити в його «об'єднавчі» обійми.

Постхарківська Україна: що далі?

Маховик оборудки за схемою **«національні інтереси в обмін на дешевий газ»** після Харківських домовленостей не зупинився. Не дивлячись на те, що позиція Росії стала ще більш жорсткою в сенсі появи нових вимог по відношенню до України (пропозиції щодо фактичного поглинання авіапромислових, суднобудівних, ядерно-енергетичних, газопромислових активів), лінія «на поступок» продовжується. Яскравим підтвердженням цього стало прийняття Верховною Радою України та підпис президентом Закону «Про основні засади внутрішньої та зовнішньої політики України», з якого були вилучені положення про вступ до НАТО та натомість введено позицію про позаблоковий статус країни.

Простежується і вектор наступних дій правлячого газократичного режиму. Його зусилля спрямовані на втягування України до ОДКБ. Заяви ж про позаблоковість служать лише прикриттям більш далекоюсяжних планів. Характерний штрих — дедалі частіші заяви з боку представників правлячого режиму щодо необхідності встановлення більш поглиблених відносин з ОДКБ. Зокрема, колиш-

ній міністр оборони, народний депутат від Партії Регіонів О.Кузьмук висловився на міжнародній конференції «ОДКБ: новий формат колективної безпеки для України», що відбулась у липні 2010 року у Києві, на користь входження України до Об'єднаної системи ППО ОДКБ (це в той час як Україна з 1995 року вже є учасницею Об'єднаної системи ППО СНД). У Верховній Раді 15 липня 2010 року створено міжфракційну депутатську групу з питань інформування громадян про діяльність ОДКБ. Міністр Кабінету міністрів А.Толстоухов став директором Інституту ОДКБ в Україні.

Російські експерти, розглядаючи питання вступу України до ОДКБ, не приховують того, що *«при вступі Україні не тільки зберігаються, а й відновлюються всі характеристики геополітичного плану: єдине комунікаційний простір, інфраструктура, мовна та культурна спільність. Відновлюється загальна зовнішня межа, прикордонний і митний режими»*⁵⁹. Поява частки власності російського монополіста за рубежем у тих чи інших активах енерготранспортних комунікацій легалізує для Росії можливість російської військової присутності, відповідно до «Військової доктрини»⁶⁰. На ймовірність такого сценарію вказує і те, що ще у 2004 році в межах ОДКБ було підписано «Угода з прикриття залізничних магістралей держав-учасниць Організації». Російські співробітники Секретаріату ОДКБ вважають, що подібний досвід може бути поширений і на трубопровідний транспорт⁶¹.

Москві потрібно спрямувати російський олігархат назовні, щоб запобігти рецидивам синдрому Ходорковського в контексті президентських виборів 2012 року. Нинішня Україна ідеально цьому відповідає. Мали б спрацювати інстинкти самозбереження на державному рівні. Але олігархономіка через корупцію відключила імунну систему державного організму — органи державної влади в сфері національної безпеки або мають на чолі тих же

59 Виктор Михайлов, «Киев между НАТО и ОДКБ», «Независимое военное обозрение», 31.07.2009, http://nvo.ng.ru/realty/2009-07-31/6_kiev.html

60 «27. Основные завдання Збройних Сил та інших військ у мирний час: з) охорона важливих державних і військових об'єктів, об'єктів на комунікаціях і спеціальних вантажів; к) захист громадян Російської Федерації за межами Російської Федерації від збройного нападу на них». Див: «Военная доктрина Российской Федерации», <http://www.scrf.gov.ru/documents/33.html>

61 http://nvo.ng.ru/wars/2006-06-09/2_odkb.html

58 «Военная доктрина Российской Федерации», <http://www.scrf.gov.ru/documents/33.html>, стор. 5

представників олігархату⁶², або ж бездіють. У Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року зазначається, що основною реальною та потенційною загрозою національній безпеці України в економічній сфері, з-поміж іншого, є *переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними*. Маємо саме такий випадок. Але жодна з державних структур цього не помічає. Влада в країні така, яка готова діяти тільки в руслі молодшого партнера олігархату, провайдера його забаганок. Звідси відбувається радикалізація у суспільстві, а також усе менше розуміння і сприйняття України за рубежом, зокрема у ЄС та НАТО.

Очевидно, що відмова України від вступу до НАТО на тлі неконтрольованого зближення з Росією, яка прагне реінкорпорувати Україну та Білорусь, як «подарунки» собі в контексті президентських виборів 2012 року, не сприятиме європейській інтеграції країни. На цьому тлі не випадковим є той факт, що переговори з ЄС по усьому пакету стратегічних питань зайшли в глухий кут. Відносини НАТО з Україною, очевидно, також зазнають змін після прийняття нової стратегічної концепції Альянсу на ювілейному саміті в Португалії.

Що стосується проблематики енергетичної безпеки та можливих сценаріїв пов'язаних з поглинанням російською стороною українських енергетичних активів, то в штаб-квартирах ЄС і НАТО мали б приділити цьому питанню більше уваги. В цьому контексті заслуговує на ретельне опрацювання слухна рекомендація Експертної групи, що працювала над новою Стратегічною концепцією НАТО: «Поліпшення співпраці **(між НАТО та ЄС — прим. Авт.)** також може бути корисним при вирішенні нетрадиційних загроз, таких як тероризм, кібер-атаки і вразливість енергопостачання. ЄС часто має більше відповідного досвіду, ніж НАТО в боротьбі з невійськовими аспектами такої небезпеки, хоча межа між військовими і невійськовими загрозами розмивається»⁶³. НАТО та Європей-

ська Комісія мають посилити взаємодію в сфері енергетичної безпеки, оскільки її проблематика є одним з найважливіших компонентів безпеки європейських членів Альянсу та ЄС. Потрібне осмислення проблематики енергетичної безпеки не тільки через призму комерційних суперечок господарюючих суб'єктів, а й через призму використання енергоресурсів та інфраструктури як інструментів політичного впливу, що їх схильні застосовувати країни з авторитарними режимами для реалізації своїх стратегічних цілей неекономічного характеру. Брюсселю слід пам'ятати, що після України та Білорусі настане черга сусідніх країн ЄС — від Балтії та Польщі до Румунії та Болгарії. Цей маховик експансії може зупинити хіба що хаос, який може виникнути в самій Росії.

Для України, в контексті досягнутих у Харкові домовленостей, очевидним стає ускладнення подальшого переговорного процесу з ЄС по усьому спектру відносин, а особливо — у сфері енергетики. В Брюсселі Харківські домовленості розцінені як стратегічний розворот України на 180°. Хоча з Києва не бракувало заяв про незмінність курсу на європейську інтеграцію, однак на тлі інтенсифікації співпраці з РФ і високої частоти зустрічей вищого українського керівництва зі своїми візаві у Москві та мляво-плинного переговорного процесу з Брюсселем, це девальвувало щирість та серйозність намірів України. Прийняття Верховною Радою України Закону №2411-VI «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» із закріпленням наміру європейської інтеграції на 12-ій позиції з числа 16-ти перелічених у ст. 11 Закону⁶⁴, стало для Брюсселя реальним індикатором вторинності для Києва декларованого курсу на Європу.

Уряд та парламент України доклали зусиль по прийняттю Закону «Про засади функціонування ринку газу», що розблокувало процес приєднання країни до Договору про енергетичне співтовариство. Відповідний протокол був підписаний 24 вересня 2010 року у Скоп'є (Македонія) міністром палива та енергетики України. Приєднання України до енергетичного співтовариства після завершення процедури ратифікації у парламенті, означає початок тривалого процесу імплементації в національ-

62 Див: Юрій Бутусов. СБУ: так кується каральний меч Януковича. // Зеркало тижня, 2010, № 20 (800) 29 травня–4 червня.

63 NATO 2020: Assured Security; Dynamic Engagement. Analysis and Recommendations of the Group of Experts on a New Strategic Concept for NATO, http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_63654.htm

64 Закон України №2411-VI «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», <http://www.president.gov.ua/documents/12069.html>

не законодавство та нормативно-правову базу основних директив, регламентів та постанов ЄС в енергетичному секторі. Чи зможе Україна здолати цей шлях з урахуванням непрозорих процесів українсько-російського «об'єднавчого» співробітництва в енергетиці? Це питання лишається відкритим як для Києва, так і для Брюсселя. Точнісінько так, як і інше важливе питання — виконання Брюссельської декларації щодо модернізації українського газотранзитної системи. Хоча українська сторона підтвердила свою готовність продовжити співробітництво і навіть, зробила відповідні пропозиції вустами президента України німецькій та польській стороні, однак, реального прогресу у цій сфері не помічається.

Висновки

Таким чином, інтенсифікація співробітництва між Україною та ЄС та перехід Києва від декларацій до конкретних дій в енергетичній сфері може бути стимульоване хіба що загрозою з боку РФ до примусу реалізації «об'єднавчої ініціативи» російського прем'єра, про що йшлося вище. Тим більше, що зараз українська сторона зрозуміла, що Харківські домовленості призвели до пом'якшення двосторонніх відносин, але не до зменшення тиску з боку Москви на Київ, як це очікувалось. Навпаки, зростає витискування з України нових поступок без жодних зустрічних поступок чи/та преференцій з російського боку. Яскраве підтвердження цього — продовження Росією підготовки до реалізації проекту «Південний потік», відмова вести мову про гарантії завантаження української ГТС тощо. Також, фактично, після Харківських домовленостей РФ діє у напрямку створення зовнішньополітичного вакууму навколо України з тим, щоб її пострадянські інтеграційні та безпекові проекти (СНД, ЄврАзЕС, Митний Союз, ЄП, ОДКБ) стали безальтернативними для Києва. До того ж, автоматичне слідування у фарватері Росії призведе до того, що країни ЄС будуть вирішувати українські питання через Росію, оскільки за такої політики, Україна втрачає свою суб'єктність.

Очевидно, що нерозважливі, непрофесійні, політично вмотивовані дії нового правлячого режиму у Києві, що ознаменувались Харківськими домовленостями, позбавили країну страте-

гічної перспективи у відносинах з ЄС і перевели відносини у млявоплинний процес на зразок Туреччина — ЄС без жодної перспективи членства навіть у віддаленому майбутньому. Можна сперечатись про адекватність подібної політики Брюсселя щодо Києва, але безперечним є те, що ЄС та НАТО надовго закрили для себе некомфортне українське питання. Українська влада, натомість, відкрила для себе у Харкові скриньку Пандори. Її можна зачинити, але це позбавлено сенсу, оскільки, відповідно до легенди, все зло вже вийшло назовні. У скриньці ж лишається лише надія.

ДЛЯ НОТАТОК:

Інститут зовнішньої політики є відомчою структурою яка створена на базі Дипломатичної академії при МЗС України.

Інститут заснований у 2006 році з метою проведення наукових досліджень в галузі міжнародних відносин, зовнішньої політики та міжнародної безпеки в інтересах Міністерства закордонних справ України.

Інститут здійснює свою діяльність за науково-дослідницькими та видавничо-інформаційними напрямками.

Основними завданнями Інституту є:

- комплексне дослідження зовнішньої політики України й іноземних держав, прикладних проблем міжнародних відносин та міжнародної безпеки;
- розробка концептуальних засад зовнішньої політики України, підготовка практичних рекомендацій та прогнозів щодо розв'язання актуальних проблем сучасних міжнародних відносин та зовнішньої політики України, сприяння її відкритості та передбачуваності;
- участь в реалізації міжнародних наукових та освітніх програм в галузі зовнішньої політики, міжнародних відносин і міжнародної безпеки;
- Інститут відповідно до чинного законодавства має штат адміністративно-управлінського та наукового персоналу на контрактній та договірній основі, залучає до проведення наукових досліджень висококваліфікованих фахівців та експертів з установ та організацій України, іноземних держав та міжнародних організацій.

Пріоритетні тематичні напрямки наукових досліджень Інституту:

- зовнішня політика України: пріоритетні напрямки, стратегії та засоби реалізації;
- загальні проблеми міжнародних відносин;
- геополітичні проблеми в сучасних міжнародних відносинах та геостратегія України;
- проблеми регіональної та глобальної безпеки.

Основні форми та напрямки діяльності Інституту:

- проведення наукових досліджень;
- реалізація наукових проектів;
- проведення конференцій, семінарів, круглих столів і публічних лекцій, дослідження на замовлення;
- створення спеціалізованих рубрик в профільних журналах та інших виданнях і засобах масової інформації;
- публікація монографій і аналітичних доповідей;
- видання щорічника „Зовнішня політика: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети“;
- видання щоквартальника „Міжнародний огляд“;
- створення та підтримання веб-сайту Інституту.

Наша адреса:

01025, м. Київ, вул. Велика Житомирська 2

Фонд ім. Фрідріха Еберта (ФФЕ) був заснований у Берліні в 1925 році як виконання політичного заповіту першого демократично обраного Президента Фрідріха Еберта. Фонд є німецькою неприбутковою приватною та культурною організацією, діяльність якої ґрунтується на ідеях та основних цінностях соціальної демократії.

Підтримка демократизації та розвитку в усьому світі, сприяння вирішенню конфліктів та зміцнення безпеки, солідаризація глобалізаційних процесів, а також активізація розширення та поглиблення Європейського Союзу – є основоположними напрямками міжнародної роботи Фонду ім. Фрідріха Еберта. Шляхом реалізації своїх проектів у більш ніж 100 країнах світу Фонд активно супроводжує розбудову та консолідацію громадянських та державних структур задля сприяння демократії та соціальній справедливості, зміцненню профспілок, а також захисту прав людини та рівних прав і можливостей жінок та чоловіків.

Поряд з реалізацією основного завдання в окремих країнах – сприяння розвитку демократії – ФФЕ проявляє посилену активність на глобальному та регіональному рівнях. Особливу увагу він приділяє євроінтеграційним процесам, трансатлантичним відносинам, а також реформуванню системи глобального управління.

Саме задля стабілізації нестійких суспільних та державних структур, на фоні постійних регіональних та глобальних проблем, що потребують нагального вирішення, необхідно будувати діалог між різними суспільними діями, різними культурами та моделями організації суспільства, між Північчю та Півднем, країнами ЄС та кандидатами на вступ, а також міжнародними установами. За рахунок широкої мережі закордонних представництв та партнерів Фонд володіє механізмами, що дозволяють ґрунтовно підходити до дебатів, організовувати та просувати процес побудови діалогу на різних рівнях.

Подальший розвиток ЄС як найуспішніший регіональний проект передбачає певний спектр завдань для держав-членів та держав-сусідів. Процес євроінтеграції ставить питання про побудову спільної зовнішньої політики та політики безпеки, економічної та соціальної моделі. Сприяти економічній та політичній інтеграції до Європи, соціальній організації процесу є однією з цілей діяльності ФФЕ, особливо в країнах Східної Європи, що розвиваються.

Розвинена мережа політичних партнерів Фонду пропонує майданчик для публічних дискусій з метою обміну досвідом та консультацій. Партнерами ФФЕ є партії та профспілкові організації, НУО, науково-політичні консультаційні установи, а також представники держави, як, наприклад, парламент та міністерства.